

Srebrenica: een 'veilig' gebied

Deelstudie

Srebrenica en de journalistiek

SREBRENICA EN DE JOURNALISTIEK

*Achtergronden en invloed van de berichtgeving
over het conflict in voormalig Joegoslavië in de periode 1991-1995*

Een onderzoek naar opvattingen en werkwijze
van Nederlandse journalisten

Jan Wieten

The Amsterdam School of Communications Research / NIOD
Boom - Amsterdam

Deze deelstudie is gemaakt in opdracht van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en maakt deel uit van het Srebrenica-rapport.

© 2002 Jan Wieten / NIOD

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Inhoud

Inleiding en verantwoording

1 Media: werking en bewerking

Politiek, media en publieke opinie

Representatie

Nieuws: plaats-, tijd- en persoonsgebonden

Nieuwswaarden en frames

Het nieuwsproces bij internationale conflicten

Invloed van berichtgeving en opiniëring bij internationale conflicten

Televisie en andere media

2 Joegoslavië en de Nederlandse journalistiek

Actoren

Aandacht

Achtergronden I (tot Dutchbat)

Betrokkenheid – december 1991

Het beeld – Omarska augustus 1992

Manipulatie en invloed

Tussen ‘Something must be done’ en Joegoslavië-moeheid

‘Good guys’

Achtergronden II (Srebrenica en later)

Media en krijgsmacht

Omslag

Voorlichting

Concurrentie

Dossier Srebrenica

3 Epiloog

Literatuur

Inleiding en verantwoording

ASCoR, the Amsterdam School of Communications Research, kreeg in 1998 van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie NIOD (toen nog Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie geheten) het verzoek om een bijdrage te leveren aan het onderzoek dat het Instituut in opdracht verricht naar de gang van zaken voor, tijdens en na de val van Srebrenica. In het bijzonder ging het daarbij om een deelonderzoek naar de rol en de betekenis van ‘media-aspecten’ in deze kwestie.

‘Media-aspecten’ kunnen natuurlijk van velerlei aard zijn. In het bijzonder van belang in het kader van de vraagstelling van het NIOD-onderzoek is echter de wijze waarop en de mate waarin van media invloed is uitgegaan op het ontstaan van c.q. de bevestiging van algemene veronderstellingen en vooroordelen bij voor het onderzoek relevante actoren.

Veel van het daarvoor noodzakelijke onderzoek kan niet of moeilijk worden losgemaakt van het bredere onderzoek van het NIOD zelf. Maar in twee opzichten zijn zinvolle bijdragen ‘van buiten’ mogelijk, zonder dat daarbij overigens de wisselwerking met het NIOD-onderzoek zelf uit het oog mag worden verloren: onderzoek naar het nieuwsproces en inhoudsanalyse van representatieve media.

Deze deelonderzoeken zijn door ASCoR uitgevoerd. Van de verrichte inhoudsanalyse – van de berichtgeving in *NRC-Handelsblad*, *De Telegraaf*, *Trouw*, *de Volkskrant* en het NOS-Journaal in augustus 1992, het hele jaar 1993 en de eerste zeven maanden van 1995 - wordt verslag gedaan in Otto Scholten, Nel Ruigrok en Pieter Heerma, *In Sarajevo wordt geschoten, in Genève wordt gepraat* (2002a) en *Good guys, bad guys* (2002b).

Het hier gepresenteerde deelrapport over het nieuwsproces, *Srebrenica en de journalistiek*, is vooral een *companion volume* bij dit onderzoek van Scholten, Ruigrok en Heerma. Het heeft de bedoeling de *achtergronden* van de berichtgeving over voormalig Joegoslavië te verhelderen. Het bestaat in de eerste plaats uit een korte uiteenzetting, gebaseerd op onderzoeksliteratuur, over het nieuwsproductieproces en de context waarin het zich afspeelt en de complexe beïnvloedingsrelaties tussen media, politiek en publieke opinie. Het tweede deel is grotendeels gebaseerd op gesprekken met Nederlandse journalisten die een belangrijke rol hebben gespeeld in de berichtgeving over de (burger)oorlog in voormalig Joegoslavië.

Doel van de gesprekken was vooral inzicht te krijgen in hun motieven en werkwijze en in die van de redacties waarvan zij deel uitmaken, alsmede in hun opvattingen over het conflict en over de rol en invloed van de media. Evenals de door Scholten *et al.* uitgevoerde inhoudsanalyse, is dit deel van het onderzoek vooral gericht op de achtergronden van de mediaberichtgeving in de aanlooperperiode tot de uitzending van Dutchbat naar Srebrenica en de gang van zaken rondom de val van de enclave in juli 1995.

Er is niet gestreefd naar een representatieve steekproef uit het Nederlandse journalistenbestand, maar naar een beperkte selectie van journalisten die op grond van hun positie, of die van de media waarvoor zij werken, een verhoudingsgewijs grote invloed zouden kunnen hebben gehad op de informatievoorziening en de opinievorming over voormalig Joegoslavië. Voor een deel is die keuze bepaald door de resultaten van de inhoudsanalyse.

Om praktische redenen - het eigen onderzoeksterrein van het NIOD overlapt met dit deelonderzoek van *ASCoR* - werden enkele journalisten die op beider verlanglijstjes stonden geïnterviewd door Paul Koedijk van het NIOD en de auteur van dit rapport gezamenlijk. De diepte-interviews werden gehouden tussen augustus 1999 en november 2000 en varieerden in duur van anderhalf tot ruim vier uur. De respondenten hebben zonder uitzondering grote bereidwilligheid aan de dag gelegd, niet alleen bij het beantwoorden van onze vragen, maar in veel gevallen ook door het verstrekken van aanvullende informatie. Wij zijn hen daarvoor zeer erkentelijk.

Citaten uit interviews en verwijzingen naar uitspraken in interviews worden in voetnoten aangeduid door middel van de naam van de respondent en de datum van het interview, bijvoorbeeld 'Zimmermann 28 april 2000'. Op vergelijkbare wijze worden contacten via email of telefonisch met deze en andere respondenten aangeduid.

Respondenten – datum interview – (journalistieke) functie:

- Anet Bleich, 16 september 1999

de Volkskrant; redacteur buitenland sinds 1 oktober 1989.

- Raymond van den Boogaard, 5 november 1999.

NRC-Handelsblad; correspondent in Moskou en Berlijn; van 1991-1994 correspondent in voormalig Joegoslavië; thans media-redacteur.

- Carolien Brugsma, 2 februari 2000.

Nova; november 1990 redacteur NOS Laat; sedert 1992 redacteur Nova.

- Gerri Eickhof, 18 januari 2000.

NOS Journaal; redacteur sinds 1988; in 1992 chef binnenland; verslaggever sinds 1992.

- Twan Huys (23 december 1999), 8 juli 2000 (interview Paul Koedijk, NIOD¹)

Nova; verslaggever; nu correspondent in Washington voor Nova en Radio 1.

- Mark Kranenburg, 13 september 2000.

NRC-Handelsblad; politiek redacteur en chef Haagse redactie; sinds 1996 redacteur opiniepagina.

- Cees Labeur, 16 augustus 1999 en 21 augustus 2000 (met Roelof Schut).

NCRV Hier en Nu (later *Netwerk*); eindredacteur Hier en Nu (TV), later *Netwerk*; nu manager afdeling informatief.

- Hans Laroes, 18 en 24 november 1999.

NOS Journaal; adjunct-hoofdredacteur; nu mede-hoofdredacteur.

- Harry Lockefeer, 30 november 1999.

de Volkskrant; hoofdredacteur tot begin 1995; nu hoogleraar journalistiek Rijksuniversiteit Groningen.

- Willem Lust, 19 juli 2000 (interview samen met Paul Koedijk, NIOD).

RTL Nieuws; 1990-1998 verslaggever; nu werkzaam bij Nova.

- Peter Michielsen, 15 september 1999.

NRC-Handelsblad; Oost-Europa-redacteur vanaf 1982.

- Bart Nypels (en Fons de Poel), 28 oktober 1999 (interview samen met Paul Koedijk, NIOD).

KRO Reporter, Brandpunt (later *Netwerk*); verslaggever.

- Ewoud Nysingh, 14 september 2000 (interview samen met Paul Koedijk, NIOD).

de Volkskrant; 1990-1994 redacteur buitenland, 1994-2000 politiek redacteur; nu werkzaam bij Nova.

- Ab Pilgram, 27 september 2000 (interview samen met Paul Koedijk, NIOD).

KRO Echo (later *Radio 1 Journaal*); parlementair redacteur.

- Bart Nypels (en Fons de Poel), 28 oktober 1999 (interview samen met Paul Koedijk, NIOD).

KRO Brandpunt (later *Netwerk*), *Reporter*; 1982 verslaggever KRO's Brandpunt; sinds 1993 eindredacteur en presentator Brandpunt/Netwerk.

- Linda Polman (en Eliaan Schoonman), 24 augustus 1999.

Freelance journalist; oorlogsverslaggever; docent buitenlandjournalistiek aan School voor de Journalistiek Utrecht.

- André Roelofs, 29 september 2000.

de Volkskrant; correspondent in Moskou tot begin 1991; daarna senior editor op redactie buitenland.

---

¹ Paul Koedijk sprak met Twan Huys in Washington, toen bleek dat een eerder gepland gezamenlijk interview niet kon doorgaan.

- Jan Schoeman, 12 augustus 1999.

Stichting Maatschappij en Krijgsmacht; stafmedewerker voorlichting/public relations; thans werkzaam bij Stichting Dienstverlening Veteranen.

- Eliaan Schoonman (en Linda Polman), 24 augustus 1999.

Zelfstandig adviseur *Issues Management Institute*, docent School voor de Journalistiek Utrecht.

- Roelof Schut (en Cees Labeur), 21 november 2000.

NCRV Hier en Nu (later *Netwerk*); bureauredacteur; nu journalist afdeling documentatie NCRV.

- Othon Zimmermann, 28 april 2000 (interview samen met Paul Koedijk, NIOD).

Algemeen Dagblad; redacteur buitenland, Balkan specialist; nu parlementair redacteur AD.

Literatuurverwijzingen zijn in de tekst opgenomen op de in de sociale wetenschappen gebruikelijke wijze (b.v. McQuail 1992), waarbij de volledige titel vermeld staat in de literatuurlijst aan het eind. Om pragmatische redenen zijn titels van krantenartikelen, waarnaar wordt verwezen, meestal in de voetnoten opgenomen. Ook illustratieve, maar voor het betoog zelf niet essentiële citaten van respondenten, zijn in de voetnoten opgenomen. De voetnoten worden voorts gebruikt voor toelichting op de tekst.

De literatuuropgave omvat behalve publicaties waaraan in de tekst wordt gerefereerd, ook andere geraadpleegde werken. Daarbij zijn boeken die voor sommige van onze respondenten, naar eigen zeggen, van grote betekenis zijn geweest, zoals Glenny's 'The fall of Yugoslavia' en Rohde's 'Endgame' (de 'bijbel' van Nova). Voor verschillende publicaties met een wetenschappelijke pretentie over voormalig Joegoslavië in de jaren 1991-1995 en de rol van de media geldt dat zij een min of meer apologetisch karakter hebben (zo Meštrović, 1996, ten aanzien van de rol van Kroatië), een aanwijzing voor de emotionele beladenheid van het conflict op de Balkan.

Ook de terminologie is sterk beladen geraakt. Het gebruik van termen als oorlog of burgeroorlog, Serviërs of Bosnische Serviërs is niet neutraal, maar verraadt een keuze voor de ene of de andere partij en voor de ene of de andere definitie van het conflict. In dit rapport zullen wij deze en andere beladen termen echter door elkaar gebruiken zonder dat daar een bijzondere betekenis aan moet worden gehecht.

1 Media: werking en bewerking

Politiek, media en publieke opinie

Media, publieke opinie en politiek zijn nauw met elkaar verbonden. Zolang de massamedia hun onafhankelijkheid weten te bewaren is die onderlinge betrokkenheid in het algemeen belang. Media vervullen immers een bemiddelende rol tussen de staat en zijn burgers en voorzien de burgers van de informatie die het hun mogelijk maakt zich in de maatschappij waarin zij leven te oriënteren en de machten in die samenleving te controleren. Tegelijkertijd geven de media een beeld van maatschappelijke verhoudingen en van wat er in de samenleving aan opvattingen leeft.

Essentieel voor de rol van intermediair in het democratisch proces is dat de media betrouwbaar zijn, dat wil zeggen dat zij verondersteld mogen worden hun taak serieus op te vatten en te streven naar de grootst mogelijke zorgvuldigheid in de vervulling van hun informatieve rol. Dat wil niet zeggen dat zij in staat zouden zijn een in alle opzichten betrouwbaar beeld van de werkelijkheid te geven.

Overigens wijst veel onderzoek (cf. Seymour-Ure 1969; Dahrendorf 1974; Mancini 1991) uit dat de mogelijkheid die de media bieden aan maatschappelijke elites om horizontaal - onderling - met elkaar te communiceren zeker even belangrijk is als hun functie om - verticaal - politieke elites en burgers met elkaar te verbinden.

Het streven naar zorgvuldigheid en betrouwbaarheid van de informatievoorziening heeft in de loop van de tijd zijn uitwerking gevonden in conventies voor de journalistieke praktijk als onpartijdigheid, hoor-en-wederhoor, *check and double-check*. Het hanteren van deze basisregels voor goede journalistiek is door allerlei ontwikkelingen in de maatschappij en de media echter in de knel gekomen (McQuail, 1992). In oorlogssituaties – waar, zoals bekend, de waarheid gewoonlijk het eerste slachtoffer is - geldt dit nog sterker dan onder normale omstandigheden.

Idealiter bestaat er een evenwichtssituatie tussen media en (politieke) nieuwsbronnen. De media zijn voor hun berichtgeving afhankelijk van het nieuws dat door de politiek wordt geproduceerd, maar omgekeerd zijn politieke machthebbers in een democratie afhankelijk van

publiciteit over hun handelen. Al te hartelijke onderlinge betrekkingen kunnen schadelijk zijn voor beider onafhankelijk functioneren en de vooronderstelde functie van de media aantasten. Overigens wordt de *democratische malaise* waarin de westerse samenlevingen volgens sommigen zouden verkeren niet hieraan toegeschreven maar aan andere ontwikkelingen, in casu aan kritischer, sensationeler en meer *ad personam* vormen van televisiejournalistiek en de steeds professionelere marketing van politieke partijen, die samen zouden bijdragen aan een steeds cynischer houding bij het publiek (zie Norris 2000; Schulz 2001). O.a. Patterson (1993) constateert dat in de politieke berichtgeving de zaken waarom het gaat minder belangrijk zijn geworden dan wie er wint of verliest.² Dahlgren (1995:45) meent dat de politieke en de televisiecultuur tegenwoordig vrijwel in elkaar zijn opgegaan:

‘The interaction between journalists and power holders, the ensemble of news values, the framing of events, the accepted modes of discourse, the style of interviews and so on, all express an integration of television and political culture.’

De onderlinge betrokkenheid en wederzijdse afhankelijkheid is traditioneel het grootst in de centra van de politieke macht die meestal ook centra zijn waarin veel media-activiteiten zijn geconcentreerd. Den Haag is, in de Nederlandse verhoudingen, het centrum van de politieke besluitvorming, het is ook de plek waarop een belangrijk deel van de journalistieke aandacht permanent is gericht. Over de wederzijdse relaties en soms vervlechting van belangen tussen politiek en journalistiek in dergelijke centra is al veel gepubliceerd. In Nederland onder anderen door A. Kaiser (1985) en meer recent door J.-P. Geelen (1998). In *The Press and Foreign Policy*, de klassieke studie van Bernard Cohen uit 1963, wordt de onderlinge relatie getypeerd als een waarin verslaggevers sterk afhankelijk zijn van het officiële nieuws zoals dat door de overheid wordt verspreid (zie ook Gans 1980; Tunstall 1970, 1971; Sigal 1973; Tuchman 1978 e.a.). Zowel Cohen als later Kaiser, in haar studie van de Haagse journalistiek, concluderen tot een soort van symbiose tussen politiek en journalistiek, waarbij elk de ander nodig heeft en gebruikt voor eigen doeleinden. Latere studies wijzen er op dat officiële bronnen in de loop van de tijd eerder belangrijker dan minder belangrijk zijn geworden, zeker

---

² Zie ook Kleinnijenhuis et al. 2000.

wanneer het om zaken van buitenlands beleid en veiligheid gaat (Hallin 1986; Bennett 1994; O'Heffernan 1991,1994).

Representatie

Het ideaal-typische beeld van de media als verschaffers van een onbelemmerd uitzicht op de werkelijkheid is vanzelfsprekend een illusie³, zij het een illusie die ook door het mediapubliek wordt gekoesterd en in stand gehouden (Ridell 1998). De media zelf versterken die illusie door de vormen waarin zij nieuws en informatie aanbieden. Die presentatievormen beogen een indruk te wekken van afstandelijkheid, belangeloosheid en geloofwaardigheid. Krant, radio en televisie bemiddelen tussen ons en de ons omringende werkelijkheid en bemiddeling leidt onvermijdelijk tot vertekening door selectie, accentuering en bewerking. Nieuws kan beter worden getypeerd als verhalen over de werkelijkheid dan als reflectie van de werkelijkheid. Dit nog afgezien van het feit dat er niet een, kenbare, voor ons allen gelijke werkelijkheid bestaat, buiten betrekkelijk triviale feitelijkheden.

Dit wil niet zeggen dat wat de media doen willekeurig en onvoorspelbaar is, of dat het beeld dat zij verschaffen door ons wordt ervaren als in strijd zijnde met de werkelijkheid. In de eerste plaats functioneren media binnen onze cultuur, dat wil zeggen binnen een complex van ideeën en opvattingen dat in een langdurig historisch proces en onder invloed van bepaalde machtsverhoudingen binnen een bepaalde gemeenschap gemeengoed is geworden. Media lopen zelden voorop en evenmin achteraan. Wanneer er geen verschil van mening bestaat zullen ook de media zich niet afwijkend opstellen. Onze cultuur is weliswaar in toenemende mate heterogeen en erbinnen bestaat dus een bepaalde speelruimte, maar zich eraan onttrekken is vrijwel onmogelijk. Ook de specifieke hier gangbare opvattingen over de functie van media en de taak van journalisten behoren tot het gemeenschappelijke cultuurgoed.

Media functioneren niet slechts binnen een bepaalde cultuur maar ook binnen een maatschappelijke structuur. Werden veel media tot voor enkele tientallen jaren nog aangestuurd vanuit sociale groeperingen, thans is er algemeen sprake van een veel sterkere marktorientatie. Niet alleen als gevolg van een nationale en Europese politiek van

---

³ Zoals al werd aangetoond in een van de eerste televisienieuwsstudies (Lang en Lang 1953).

deregulering, maar ook van de komst van kabel en satelliet zijn er met name in de omroep totaal nieuwe concurrentieverhoudingen ontstaan. Deze veranderingen doen zich overigens niet alleen in Nederland voor maar zijn kenmerkend voor de hele westerse wereld. In vrijwel alle West-Europese landen zijn publieke omroepmonopolies opgevolgd door duale stelsels waarin publieke en commerciële omroepen met elkaar en onder elkaar concurreren. Schaarste is vervangen door een situatie van betrekkelijke overvloed in aanbod en keuzemogelijkheden, overigens zonder dat daarbij de diversiteit evenredig is toegenomen. Sommigen menen zelf dat het aanbod juist is verschaald.

Dergelijke processen hebben hun weerslag op de publieke informatievoorziening via de massamedia, omdat voor commerciële bedrijven de *bottomline* van hun functioneren uiteindelijk het maken van winst blijft en dat impliceert nu eenmaal een andere publieksoriëntatie dan een op publieke dienstverlening gerichte organisatie heeft. Bij de publieke omroepen zou de concurrentie met de private zenders er in algemene zin voor hebben gezorgd dat de aandacht is verschoven van bieden wat het publiek nodig heeft naar wat de consument (of de adverteerder) vraagt. Op het terrein van de journalistiek in het algemeen en van de televisiejournalistiek in het bijzonder zou dit hebben geleid tot oppervlakkiger, sneller en sensationeler verslaggeving, een sterker accent op human interest en tot vermenging van serieuze informatie en amusement in infotainment-achtige genres. Illustratief voor deze benadering is wellicht de verzuchting van Harm Taselaar, de hoofdredacteur van RTL-Nieuws (volgens de Gooi- en Eemlander van 3 januari 2001), geuit naar aanleiding van de afwezigheid van zijn nieuwsrubriek in de verslaggeving over ‘Volendam’ in de eerste uren van de Nieuwjaarsmorgen van 2001: “Nu ik al die kijkcijfers bij de andere omroepen heb gezien, moet ik toegeven dat we een verkeerde beslissing hebben genomen.”⁴

Toch is de zaak minder simpel dan het ogenschijnlijk lijkt. De toegenomen concurrentie met de ‘commerciële’ of de terreur van de kijkcijfers zijn kapstukken waaraan wat al te gemakkelijk al of niet vermeende misstanden in de journalistiek worden opgehangen. In vergelijkend onderzoek is geen doorslaggevend bewijs gevonden voor een algemene trend van

---

⁴ Zie ook Vrij Nederland 3 februari 2001

aanpassing, *adaptation*, in de zin van een gelijkvormig worden van publieke en commerciële omroepen. Media zijn over het algemeen minder apodictisch en begrijpelijker en toegankelijker voor een groot publiek dan zij veertig of vijftig jaar geleden waren (Wieten 1998) en van kwalijke gevolgen van veranderingen in de nieuwsvoorziening voor de geïnformeerde van het publiek is tot nu toe weinig gebleken (Norris 2000). Wel meent Schulz (2001) dat toenemend politiek cynisme, juist onder de meest geïnformeerden, verband houdt met een kritischer en sensationeler wordende televisiejournalistiek. Onder krantenlezers en mensen die televisie hoofdzakelijk voor ontspanning gebruiken doet het verschijnsel zich niet voor.

Nieuws: plaats-, tijd- en persoonsgebonden

Media zijn professionele organisaties die zijn ingesteld op het organiseren, verwerken en bewerken van een in beginsel oneindige hoeveelheid gebeurtenissen tot overzienbare nieuwsfeiten en samenhangende verhalen over de werkelijkheid (cf. Schudson 1989). Zij hebben in de loop van de geschiedenis routines ontwikkeld die hen in staat stellen om in de meestal korte beschikbare tijd ordening te brengen in een chaos aan gebeurtenissen en op te pikken wat daarin relevant is. Journalistieke routines verschaffen een noodzakelijk minimum aan vastheid in een overigens voornamelijk door onzekerheid gekenmerkt werkveld.

Het 'Nieuws' zoals het tot ons komt is, mede als gevolg van dit grotendeels routinematige proces van keuze en bewerking, vertekend nieuws. In het algemeen is er daarbij geen opzet in het spel, maar het kan nu eenmaal moeilijk anders. Niettemin zijn de meeste auteurs het erover eens dat als gevolg van de werkwijze van media en journalisten er een systematische vervorming optreedt, die neerkomt op een bevoordeling van een bepaald nieuwsaanbod en van bepaalde aanbieders van nieuws boven andere. De oorzaken ervan kunnen nader worden ingedeeld naar factoren die te maken hebben met plaats, tijd en personen (zie voor een overzicht: McQuail 1994, Shoemaker en Reese 1996).

De tijdsdimensie speelt in verschillende opzichten een belangrijke rol in de nieuwsproductie. Nieuwsfeiten zijn nieuwe feiten. Media zijn gebonden aan de actualiteit, opereren binnen een bepaald tijdsritme, verschijnen veelal in een dagelijkse of nog grotere frequentie en zijn

gebonden aan strikte deadlines. Dit bevordert de selectie van gebeurtenissen die zich laten inpassen in een dergelijk schema, maar betekent tegelijkertijd dat massamedia de neiging hebben lange-termijnprocessen onder te belichten. Zaken worden gesignaleerd, maar de ontwikkeling ervan wordt zelden tot het eind toe gevolgd. Een korte voorbereidingstijd betekent ook dat de ruimte voor reflectie en analyse beperkt is. Voor de televisie, een medium dat zich toch al minder leent voor overdracht van informatie met een relatief hoge graad van abstractie, geldt dit in versterkte mate. Het tempo is bovendien sterk toegenomen, korte 'soundbites' en 'quotes' hebben de uitvoerige uiteenzetting vervangen. Zo gewoon is dat geworden dat krantenartikelen van vijftig jaar geleden worden ervaren als omstandig en langdradig en minder dan twintig jaar oude journaaluitzendingen traag en overdreven plechtstatig ogen.

Bronnen kunnen inspelen op de karakteristieke kenmerken van de nieuwsproductie. Voor een redacteur betekent het overschrijden van een deadline dat een op zichzelf belangrijk bericht niet meer kan worden meegenomen, maar voor een malafide bron van een bericht kan het naderen van een deadline een buitenkans zijn, omdat het betekent dat de tijd ontbreekt om een opzienbarend 'gelekt' nieuwtje voor publicatie zorgvuldig te checken.

Zo iets had er plaats gevonden toen minister van defensie Voorhoeve op 10 juli 1995 in NOVA door presentator Maartje van Weegen werd geconfronteerd met een achteraf vals gebleken bericht over slachtoffers onder de militairen van Dutchbat.⁵

Maar ook wanneer er wel tijd is om nieuwsfeiten te checken gebeurt dat dikwijls onvoldoende, zoals in het geval van een door de Duitse parlementariër Stefan Schwarz verspreide canard over bij Bosnische vrouwen ingeplante hondenfoetussen. Allerlei Nederlandse media, onder andere *de Volkskrant*, berichtten erover, terwijl maar weinige (*Algemeen Dagblad*) de tijd namen om het eerst te checken (en onjuist te bevinden).⁶

Niet alleen gebrek aan tijd maar ook de onderlinge concurrentie kan hierin een rol spelen en die is niet voorbehouden aan de commerciële media. Het is op zichzelf niet ondenkbaar dat

---

⁵ Brugsma 2 februari 2000; Groenhuijsen en van Liempt 1995.

⁶ Willem Beusekamp, 'Artsen Servië doen proeven op moslimvrouwen', *de Volkskrant* 4 januari 1993 (zie ook de *Volkskrant* 14 januari 1993).

ook prestigestrijd, als tussen de actualiteitenrubrieken Nova en Netwerk⁷, tot ontsporingen zou kunnen leiden, anderzijds kan enige competitie natuurlijk ook de waakzaamheid en kritische aandacht van nieuwsorganisaties juist stimuleren.

Actualiteitgebonden nieuws geniet als 'hard' nieuws een hoger aanzien dan minder tijdgebonden nieuws dat vaak als 'zacht' wordt ge(dis)kwalificeerd. De actualiteitgebondenheid en de publieke functie van media leiden tot een streven de eerste te zijn met bepaalde, liefst opzienbarende, berichten, een streven dat door toenemende concurrentie en commercialisering nog is verhevigd. Overigens is de 'scoop' in veel opzichten meer een intern journalistiek speeltje dan dat de buitenwereld er veel van merkt of mee opschiet.

Toenemende snelheid van berichtgeving en presentatie en personalisering en verminderende diepgang en afnemende tijd en ruimte voor achtergronden, analyse en beschouwing zijn weliswaar verbonden met commercialisering en gegroeide concurrentie tussen de media, daarnaast spelen ontwikkelingen van de technologie en kenmerken van het dominante medium van onze tijd, de televisie, een rol. Bovendien komt wat wordt aangeduid als de popularisering van de media niet slechts voort uit zakelijke motieven, maar is zij ook in meerdere of mindere mate een aanpassing aan maatschappelijke veranderingen, aan de (veranderende) tijdbestedings-, lees- en kijkpatronen van een gefragmenteerd publiek en resultaat van toegenomen inzicht in de eigenschappen, in het bijzonder de uiteenlopende capaciteiten tot informatieverwerking, van het publiek van de media.

Media moeten, net als andere organisaties, schaarse middelen op zo efficiënt mogelijke wijze inzetten en dat betekent dat hun aandacht zich in eerste instantie richt op die gebeurtenissen, plaatsen en instellingen die toegankelijk zijn en, naar de ervaring heeft geleerd, voor velen belangrijk nieuws plegen op te leveren. Media hebben daartoe een beproefd nieuwsnet ontwikkeld en werpen dat bij voorkeur daar uit waar een goede vangst mag worden verwacht. Daarom is hun nieuwsnet vooral fijnmazig in de algemeen erkende machtscentra. Het effect wordt nog versterkt doordat met specifieke taken belaste of op selecte locaties geplaatste journalisten geacht worden de verwachtingen waar te maken, dat wil zeggen bij

---

⁷ Beide zijn ook niet wars van enige borstklopperij (zie 'De zomer van Nova', 'Komkommertijd bestaat niet

voortdurend berichten en beschouwingen te leveren die voldoen aan de definitie van wat nieuws is. In de praktijk komt dit er vaak op neer dat zij geacht worden hetzelfde nieuws als (toonaangevende) collega's te leveren. Correspondenten en verslaggevers worden vaak aangestuurd met nieuwsfeiten die door de thuisredactie zijn opgepikt uit binnen- en buitenlandse media. De media-inhoud wordt dan ook sterk beïnvloed door wat andere media en andere journalisten blijkbaar belangrijk vinden, een verschijnsel dat soms uitmondt in al of niet door nieuwsmakers gestuurde kudde-journalistiek (Crouse 1972). Op de avond dat het Journaal tijdens de verkiezingscampagne van 1994 het oude nieuws van het CDA-plan tot bevrozing van de AOW tot nieuw nieuwsfeit promoveerde, eisten de eind- en hoofdredacties van de kranten, aldus Geelen (1998:91), onmiddellijk van hun Haagse redacteurs dat zij dat bericht ook zouden brengen. Blijkbaar was niet de inhoud van het nieuws de norm maar een medium dat het alarmerende bericht had verspreid. In het algemeen wordt de agenda van tv-rubrieken nog steeds tot op zekere hoogte bepaald door het nieuws dat de kranten brengen. En kranten borduren vaak weer voort op wat de televisie al heeft gebracht.

De taak om te zorgen voor een gegarandeerd constante en voorspelbare nieuwsstroom is door de media deels gedelegeerd aan in dit werk nog meer gespecialiseerde instanties, de persbureaus. Het nieuwsnet van persbureaus is wijder of meer toegespitst dan van afzonderlijke media, maar overigens onderhevig aan vergelijkbare beperkingen voor wat betreft de bronnen waaruit wordt geput. Televisienieuws- en actualiteitenrubrieken maken voor hun buitenlandse nieuws-items veelal gebruik van hetzelfde beeldmateriaal. Nieuwsmedia, waar ook ter wereld, hebben dan ook veel gemeenschappelijks, wat niet wegneemt dat er niet onaanzienlijke verschillen tussen media onderling en media in verschillende landen kunnen bestaan (Cook 1994; zie ook Wesselius 1999).⁸ Zelfs internationale nieuwsitems in journaals van verschillende landen en omroepen vertonen, ondanks gebruik van hetzelfde beeldmateriaal, relatief grote onderlinge verschillen door aanpassing van beeldselectie en – montage en van het gesproken commentaar aan kennis en belangstelling van het eigen publiek en het belang voor het eigen land (Näsi 2000; Gurevitch, Levy & Roeh 1991).

---

meer', Het Parool 26-8-1998 (Nova) en "'Ik ben geen gebraden haan geworden'", VN 10-7-1999 (Netwerk).

De routinematige selectie en verwerking leidt er ook toe dat de media meer nieuws van verwachte en voorspelbare dan van onverwachte gebeurtenissen brengen (cf. Galtung & Ruge 1981; Tuchman 1978). Een groot deel van de media-inhoud is van tevoren gepland, wat in de praktijk betekent dat deze wordt bepaald door de belangrijkste nationale en internationale nieuwsmakers. Het nieuwsmanagement aan de kant van de bronnen, de nieuwsmakers, is in de loop van de tijd steeds sterker geprofessionaliseerd. Toegang tot de media blijkt te worden vergemakkelijkt als de bron belangrijk is en in staat is de toevoer van voor de media relevant materiaal efficiënt te organiseren (Gans 1980; Manheim 1994). Media proberen zich daar soms aan te onttrekken door onafhankelijke deskundigen aan het woord te laten, maar vaak zijn deze deskundigen of de instellingen waarvoor zij werken in verschillende hoedanigheden gebonden aan de overheid en andere voornamelijk nieuwsmakers.

De plaatsgebondenheid van gebeurtenissen leidt er in oorlogssituaties toe dat autoriteiten die de toegang tot bepaalde locaties beheersen gemakkelijker dan anders in staat zijn om te voorkomen of juist te bevorderen dat deze tot centra van nieuwsfeiten worden (McQuail 1994; Gow, Paterson & Preston 1996). In conflictsituaties wordt de bewegingsvrijheid van journalisten veelal ook feitelijk beperkt door het ontbreken van verplaatsingsmogelijkheden of, psychologisch, door de met verplaatsing verbonden risico's.

Het netwerk is ook een netwerk van sociale relaties tussen journalisten en hun bronnen. Het beoogt onontdekte feiten aan het licht te brengen, maar het leidt onmiskenbaar ook tot de constructie van nieuwsfeiten. Wat gebeurt op plekken waar het net is verankerd maakt een veel grotere kans om als nieuwsfeit te worden gekwalificeerd dan wat elders plaatsvindt. Het nieuwsnet werkt als een self-fulfilling prophecy: de media zijn te vinden waar het nieuws is en nieuws ontstaat waar de media zijn. Nieuwsmakers, van hulpverleners tot en met de plegers van terroristische aanslagen, zijn zich van het belang van media-aanwezigheid over het algemeen terdege bewust.⁹

De nieuwsvoorziening is in sterke mate afhankelijk van persoonlijke contacten tussen journalisten en hun bronnen. Aangezien dergelijke persoonlijke contacten van groot wederzijds

---

⁸ Harrison (2000) onderzocht Britse televisienieuwsbulletins van 23 april 1993 en vond in items over Bosnië vrij aanzienlijke verschillen in onder andere beeldselectie, montage en toelichting tussen BBC, ITN, Channel 4 en GMTV, maar ook tussen verschillende nieuwsuitzendingen op hetzelfde kanaal.

belang kunnen zijn (overigens tot op zekere hoogte ook van publiek belang), impliceert dit ook een zekere mate van reciprociteit in de onderlinge dienstverlening. Daarbij kan soms onwenselijke, althans ondoorzichtige verstrengeling van belangen optreden. In de gesloten journalistieke cultuur, die tot de jaren vijftig bestond, was er soms zelfs de neiging, ook aan journalistieke kant, om geheimhouding meer in het publieke belang te achten dan openbaarheid.

De geconstateerde sterkere nadruk op personen en op het persoonlijke element in de nieuwsvoorziening wordt ook wel gezien als te zijn verbonden met de overheersende rol die de televisie in de nieuwsvoorziening is gaan spelen en met de toegenomen concurrentie tussen de media onderling. Een medium als televisie is per definitie sterk afhankelijk van beelden en wellicht ook minder dan de print media in staat tot succesvolle overdracht van abstracte informatie.¹⁰ Een zekere personalisering van het nieuws is daardoor onvermijdelijk, maar kan ook met het oog op de aantrekkelijkheid voor het publiek bewust worden nagestreefd.

Nieuwsmakers, binnen en buiten de politiek, leggen zich er meer en meer op toe om ook in de behoefte aan dergelijk materiaal zelf te kunnen voorzien.

Televisie werkt in verhouding tot gedrukte media meer associatief, meer op affectie en minder op cognitie en rationaliteit. Maar personalisering van sociale en politieke processen en ontwikkelingen is eigen aan de mediaberichtgeving in het algemeen en geen nieuw fenomeen, al is het voor televisieberichtgeving een meer existentieel gegeven dan voor de gedrukte media.

In de redactionele structuur van nieuwsorganisaties, in het bijzonder bij de gedrukte media, is de afstemming op te onderscheiden min of meer vaste nieuwsbronnen terug te vinden in een functionele afbakening tussen bijvoorbeeld een redactie binnenland, een Haagse redactie en een redactie buitenland. Dergelijke specialismen hebben zich vooral bij de gedrukte media met hun grote redacties kunnen ontwikkelen door de continuïteit en voorspelbaarheid van bepaalde nieuwsstromen, een te benoemen thematiek, een af te bakenen groep van

---

⁹ Zie ook Ronald Ockhuysen, 'Overdrijven om bestwil', De Volkskrant 8 maart 1997; von Merveldt 1998.

¹⁰ Voormalig woordvoerder van de NAVO tijdens de Kosovo-crisis, Jamie Shea, verbreedt het in zijn verklaring voor het gebrek aan media-aandacht in april 1999 voor de verdrijving van mensen uit Kosovo: '(...) waarom berichtten de media dáár niet over? Antwoord: geen beelden. En dit is een fundamentele les, die alle militaire machten zullen moeten leren. Het is heel simpel: "geen beelden, geen nieuws".' (Shea 2000:53).

nieuwsbronnen en een bepaald procédé voor de verwerking van het nieuws. Onder normale nieuwsomstandigheden is die taakverdeling doelmatig maar bij een buitenlands conflict waarbij Nederland en Nederlanders politiek en militair betrokken zijn, zijn al die aparte redactionele winkels niet bevorderlijk voor een in alle opzichten adequate informatievoorziening. Redacties weten minder goed raad met thema's die niet vanzelfsprekend in een van de bestaande winkels passen. Een bijkomende complicatie bij zo'n buitenlands conflict is dat er spanningen kunnen ontstaan tussen de thuisredactie en degenen die zich min of meer permanent op grote afstand met de nieuwsgaring bezighouden.

Nieuwswaarden en frames

De consistentie en samenhang van dit systeem van nieuwsgaring en -bewerking wijzen op een gedeelde visie op wat belangrijk nieuws moet worden geacht. Daarover bestaat, althans in de westerse wereld, een ruime mate van overeenstemming. Media geven aan wat aan de orde is ('agenda-setting'), ze vertellen en laten zien wat belangrijk is ('priming'), maar dat niet alleen ze zeggen ook hoe zaken moeten worden gezien en begrepen (door 'framing'). Al zullen zij in het algemeen niet een bepaalde visie op de werkelijkheid willen opdringen, journalisten laten zich bij het benaderen van thema's en het kiezen van bronnen onvermijdelijk leiden door de visie die zij hebben op het te behandelen onderwerp, hun kennis en verwachtingen ten aanzien van de toedracht van gebeurtenissen, of tenminste een idee over het verband waarin gebeurtenissen in de verslaggeving geplaatst moeten worden (Altheide 1974, Fishman 1980). Door de context waarin feiten worden geplaatst en de interpretatieve kaders waarin nieuwsfeiten worden gepresenteerd, worden bepaalde interpretaties geopend, andere afgesloten. Altheide en Snow (1976) gebruiken de term 'media logic' ter aanduiding van, merendeels publieks-georiënteerde, gevestigde opvattingen en gewoonten met betrekking tot vorm en inhoud van bepaalde categorieën nieuws in bepaalde media.

Bij lezers, luisteraars en kijkers activeren dergelijke herkenbare interpretatieschema's - thematische 'frames' - aanwezige kennis en inzichten (zie ook Biocca, 1991). Zonder gemeenschappelijke interpretatiekaders is zinvolle overdracht van informatie van media naar

publiek trouwens nauwelijks denkbaar. Dat betekent dat de gehanteerde frames in het algemeen ook een vrij hoog niveau van sociale en ook politieke correctheid zullen (moeten) hebben.

Het initiatief ligt, als we het hebben over massacommunicatie, altijd aan de kant van de nieuwsproducenten. De frames weerspiegelen de visie van nieuwsmakers op gebeurtenissen alsmede het perspectief van waaruit media c.q. journalisten gebeurtenissen interpreteren. Zij werken als min of meer dwingende suggesties om een verhaalde of verbeelde gebeurtenis op een bepaalde wijze te begrijpen. Frames vormen in zekere zin een historisch element in overigens op de actualiteit georiënteerde boodschappen, omdat zij veelal nieuwsfeiten plaatsen in een bepaalde historische reeks van gebeurtenissen. Overigens zijn deze cultureel begrensd. Voor een relatie als die in Servië werd gelegd tussen actuele gebeurtenissen en de middeleeuwse slag op het Merelveld geldt dat die alleen in Servië de beoogde betekenis oproept maar in West Europa gebruikt waarschijnlijk veeleer een stereotiepe beeld activeert van een conflict met een middeleeuws, dat wil zeggen onbegrijpelijk en primitief, karakter. Frames vertellen welke waarden er in het geding zijn. Met een enkel begrip, sleutelwoord of (voor-)beeld worden reeksen betekenissen geactiveerd, worden *good guys* van *bad guys* onderscheiden en daders van slachtoffers, worden oorzaak-gevolgrelaties gelegd en verantwoordelijkheden aangegeven (Graber 1984), verantwoordelijkheden zowel in de zin van verantwoordelijkheid voor het ontstaan als voor de oplossing van een probleem. Er wordt in de literatuur wel onderscheid gemaakt tussen 'historical' en 'responsibility' frames (Bennett 1995; Ruigrok 2000), maar in de interpretatieschemata in de berichtgeving over Bosnië is dat onderscheid nauwelijks aan te brengen, omdat historische analogieën worden gebruikt die tevens causale relaties bloot leggen en goeden en slechten van elkaar onderscheiden (genocide, concentratiekampen, appeasement, Vietnam).

Elke keuze voor een bepaalde historische analogie beperkt het aantal beleidsopties, ook van journalisten. Informatie die in een andere richting wijst wordt irrelevant en daarom al of niet bewust veronachtzaamd (Dorman & Livingston 1994). De journalistiek als geheel heeft toch al de neiging complexe politieke scenario's extreem te simplificeren en de televisie doet dit vooral met behulp van concrete, menselijke voorbeelden van situaties (Burns 1996; Iyengar en Simon 1994; Caldwell 1995).

Het nieuwsproces bij internationale conflicten

De selectie en bewerking van internationaal nieuws verloopt niet fundamenteel anders dan van binnenlands nieuws, al is de rol van intermediairs als de internationale persbureaus op dit vlak aanzienlijk groter. Bepaalde nieuwswaarden, zoals *afstand* in politieke, economische en geografische zin en *relatie* met het nationale belang spelen een belangrijke rol in de internationale nieuwsvoorziening (Galtung & Ruge 1981; Shoemaker & Reese 1996). Kleinnijenhuis (1990) stelde vast dat de verwachtingen die bij media leven over hoe relaties tussen landen zich gaan ontwikkelen een goede verklaring bieden voor toenemende of afnemende aandacht voor die landen. Hoe het nieuws wordt gepresenteerd is volgens *The Press and Foreign Policy*, de klassieke studie van Cohen (1963), onder meer afhankelijk van het buitenlands beleid van de eigen overheid, waaraan het zich in belangrijke mate conformeert.

Op het eerste gezicht is dit een wat merkwaardige opvatting, omdat in het conflict dat het meest bepalend is geweest voor de onderlinge verhoudingen - de oorlog in Vietnam -, de media zich tegen het buitenlands beleid van hun overheid keerden. Die houding zou er zelfs mede toe hebben geleid dat Amerika zich uiteindelijk uit Vietnam moest terugtrekken. Op die visie valt het een en ander af te dingen, maar Vietnam is wel cruciaal geweest voor het ontstaan van een bepaalde opvatting over de rol en invloed van de massamedia, in het bijzonder van de televisie, bij militaire conflicten. De gangbare opvatting bij overheid, militair apparaat en publieke opinie is dat die oorlog door de Amerikanen vooral werd verloren omdat de publieke opinie zich onder invloed van een ruime en ongehinderde televisieberichtgeving langzamerhand keerde tegen de betrokkenheid in het conflict.

Het mediabeleid bij latere militaire operaties - Panama, Grenada, tot de Golfoorlog toe -, laat zien dat de Amerikaanse autoriteiten uit die ervaring lering hebben getrokken. Na Vietnam werd aan de media geen onbelemmerde toegang tot het strijdtoneel meer gegeven. De informatieverstrekking werd zorgvuldig van bovenaf georganiseerd en gedoseerd. Somalië leek vervolgens te bevestigen wat Vietnam al had laten zien, namelijk dat de televisie in staat

is om de publieke opinie met emotionerende en schokkende beelden te mobiliseren voor of tegen ingrijpen in een conflict. Toen er beelden op de Amerikaanse televisieschermen verschenen van een gedode Amerikaan, die door de straten van Mogadisjoe werd gesleept, was het met die interventie gedaan.

Nogal wat onderzoekers betwijfelen tegenwoordig of aan deze opvatting wel een juiste analyse ten grondslag ligt. De werkelijkheid van de berichtgeving over Vietnam was volgens deze auteurs anders dan het gevestigde beeld dat ervan bestaat. Amerikaanse politieke leiders gaan er weliswaar van uit dat het Amerikaanse publiek een lage tolerantiedrempel heeft voor slachtoffers aan eigen kant en voor gruwelijke beelden, maar de werkelijkheid is meer gecompliceerd. De Amerikaanse televisie bracht ten tijde van Vietnam helemaal niet zoveel slachtoffers in beeld en de geleidelijke vermindering van de steun in de publieke opinie deed zich ook bij andere gewapende conflicten voor (Strobel 1997). Bovendien stonden de Amerikaanse media aanvankelijk helemaal niet zo kritisch tegenover de militaire interventie in Indochina (zie ook Schoeman 1993). Ze werden dat pas toen er scheuren in de politieke consensus onder de Amerikaanse elite begonnen te ontstaan.

Volgens Hallin (1986) en Gitlin (1994) heeft het Amerikaanse televisienieuws juist de neiging de oorlog mooier voor te stellen dan hij in werkelijkheid is. Dat zou ook in Vietnam al zo zijn geweest. Oorlog wordt gepresenteerd als drama, als een spannend verhaal over de strijd tussen goed en kwaad en heeft het karakter van een show inclusief logo's en pakkende muziek met dramatische of mooie plaatjes. Media, vooral lokale en populaire media, hebben ook sterk de neiging zich achter 'onze' jongens te scharen en dragen zo bij aan de nationale consensus (zie ook Hvitfelt 1992; Ottosen 1992). Media die zich buiten het gevoel van algemene saamhorigheid begeven, krijgen van doen met vijandige reacties van het publiek, zoals de BBC ondervond ten tijde van de oorlog om Falkland-eilanden (Young & Jesser 1997). De publieke opinie staat in deze meestal aan de kant van de overheden en niet aan die van de kritische journalist (Paletz 1994). Omdat de televisie 'van iedereen' is, is zij in dit opzicht wat kwetsbaarder dan een kritische krant.

Een interessante vraag is of de onderlinge verhoudingen tussen media, publieke opinie, politiek en militair apparaat zijn veranderd sinds het einde van de Koude Oorlog. Veel auteurs menen van wel. Tot voor kort werden conflicten meestal geplaatst in het kader van de Oost-Westverhoudingen, of, voor zover het landen buiten Europa betrof, beschouwd vanuit een koloniale optiek (Wall 1997a, 1997b). De vanzelfsprekende politieke consensus tussen media, publiek en politiek is nu verdwenen. De militaire interventies van nu hebben een ander karakter, het zijn voornamelijk vredesoperaties. Die doen minder een beroep op het totale beschikbare potentieel en trekken ook minder vanzelfsprekend de algemene aandacht. De publieke opinie wordt niet gemobiliseerd. Het voortbestaan van de staat is niet in het geding. Volgens Strobel (1997) kunnen de media ook niet zo aan banden worden gelegd als in oorlogssituaties. Integendeel, de rolverdeling tussen politieke en militaire autoriteiten en media staat als het ware op zijn kop: de autoriteiten hebben de media nodig om steun op te bouwen en uitleg te geven en zelfs om informatie te verwerven. Daartegenover staat dat zij de pers allerlei faciliteiten moeten verschaffen. Ook het einde van vredesoperaties is vaak onhelder en onbevredigend en het behoeft veel publicitaire uitleg. Hallin (1994) constateert in de VS een toenemende neiging om de post-Koude Oorlog-conflicten te behandelen als uitingen van zinloze politieke anarchie en barbarij, waarvan Amerika zich verre zou dienen te houden.

De vraag is of dit niet te zeer een Amerikaans perspectief is. Wolberink (1995:79; zie ook Berghorst 1995; Bohr 1996) schrijft juist de unanimiteit die in de Nederlandse politiek bestond ten aanzien van ingrijpen in Joegoslavië toe aan 'een ontwikkeling in het denken die op gang is gekomen na het einde van de Koude Oorlog.'

Invloed van berichtgeving en opiniëring bij internationale conflicten

Algemeen gesteld, is de vraag naar de invloed van de massamedia betrekkelijk zinloos. Het antwoord moet luiden dat die invloed zowel groot is als zeer beperkt.¹¹ Media zijn geen primaire sociale actoren en eerder volgers dan leiders (McQuail 1992), ingebed als zij zijn in de maatschappij (Dahlgren 1995). Sinds de jaren zestig is de televisie voor de meeste mensen de belangrijkste informatiebron, althans dat geven vrijwel alle survey-onderzoeken aan. Er zijn echter indicaties dat de televisie in dit opzicht in de laatste jaren aan betekenis heeft ingeboet (Schoenbach & Lauf 2001).

De invloed die media hebben op de politieke besluitvorming is afhankelijk van tal van factoren die deels met de bijzondere omstandigheden van de situatie samenhangen. Zo kunnen de aard van het conflict, de fase waarin het verkeert, het nationale belang dat ermee is gemoeid, alle van invloed zijn op de functie die media hebben. Gewoonlijk worden veel van de relevante omgevingsvariabelen, volgens Strobel (1997), door de autoriteiten zelf bepaald. In een heldere een-op-een oorlogssituatie, zoals in de Golf, beheersen de autoriteiten het toneel en is de invloed van de media minimaal, maar in situaties waarin dit minder goed mogelijk is, kan de media-invloed op de besluitvorming betrekkelijk groot zijn. Zulks doet zich voor bij vredesoperaties - die meestal in informatierijke en tevens slecht beheersbare omstandigheden plaatsvinden.

De mate van controle over de omstandigheden is een belangrijke factor, maar de meeste onderzoekers op dit terrein (b.v. Bennett 1990; Hallin 1986; Paletz 1994; Sparrow 1999; Strobel 1997; Wolfsfeld 1997; Zaller 1994) zien de invloed van de media vooral als een functie van de consensus en vastbeslotenheid onder de politieke elite. Bij een hoge mate van eensgezindheid onder de autoriteiten en heldere politieke doeleinden is het onwaarschijnlijk dat de media in staat zouden zijn het beleid om te buigen. Dat zou ook een van de lessen zijn die werkelijk te trekken is uit de oorlog in Vietnam. Pas toen er scheuren in de politieke consensus waren ontstaan, konden de media hier op inspelen. Bij afwezigheid van discussie en kritiek hebben media echter de neiging de overheid te volgen.

---

¹¹ We laten de invloed die de 'Joegoslavische' media hebben gehad op het uiteenvallen van de staat en tijdens de (burger)oorlog hier buiten beschouwing (zie o.a. la Brosse 1996).

Deze conclusie heeft natuurlijk een tamelijk sterk tautologisch karakter. Het zou nogal verbazingwekkend zijn, wanneer een grote mate van homogeniteit binnen de politieke elite niet op een of andere manier weerspiegeld zou worden (of een weerspiegeling zou zijn) van een ruime consensus binnen de media-elite en de publieke opinie. Media en politiek werken immers globaal vanuit dezelfde vooronderstellingen en interpretatiekaders en komen van daaruit tot conclusies die elkaar wederzijds versterken. Een oppositionele benadering is van de media zeker in tijden van grote maatschappelijke consensus (zoals hier ten tijde van de burgeroorlog in voormalig Joegoslavië) nauwelijks te verwachten.

Een en ander relativeert de invloed van de media, maar ook die van de publieke opinie, voorzover daartussen discrepantie bestaat. Normalerweise is publieke opinie 'mening' en niet veel meer dan dat. Dat wil zeggen, hoe intens ook, als beleidsmakers vastbesloten zijn, is er weinig kans dat zij zich kan doorzetten. Overigens bestaat er vanuit de optiek van beleidsmakers weinig verschil tussen media-opinie en publieke opinie. De laatste spreekt in de ogen van politici niet in de eerste plaats via resultaten van opiniepeilingen of persoonlijke contacten, maar wordt geacht door de media te worden gerepresenteerd (en grotendeels gecreëerd).

Twee conclusies vallen hier te trekken. De eerste is dat de kans op een weerspannige publieke opinie en weerspannige media niet groot is, als de politieke top eensgezind is, en de kans op effect hiervan nog minder. De tweede conclusie is dat het niet te verwachten is dat de media in hun eentje in staat zouden zijn besluiten op het terrein van buitenlands beleid of veiligheid, of ombuigingen daarvan, te bewerkstelligen. Daarmee is niet gezegd dat er geen sprake van beïnvloeding zou kunnen zijn. De Commissie Bakker (Rapport 2000:444) maakt onderscheid tussen media-invloed met een beperkt, meningsbevestigend effect in de besluitvormingsfase voorafgaand aan de uitzending van Dutchbat en grote invloed van de media in de nasleep van de val van Srebrenica.

Televisie en andere media

Vooral aan de televisie wordt vaak een grote invloed toegeschreven. Bewindslieden als de Britse minister Hurd en de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen hebben zich beklaagd over de druk waaraan zij onder invloed van de televisieverslaggeving en -verslaggevers worden blootgesteld. Soms wordt er kortweg verwezen naar de CNN-factor, waarmee een soort van verslaggeving wordt bedoeld die snel is en direct. De gruwelijke beelden komen direct in de huiskamer en vragen om een onmiddellijke response, zonder dat er tijd is om na te denken. *CNN* staat ook voor de selectieve aandacht van de media in het algemeen en van de televisie in het bijzonder: wel Somalië, Libanon, Rwanda, Koeweit, Bosnië, maar niet Soedan, Mozambique, Nagorno-Karabach of Liberia (zie Siccama 1993; Paletz 1994).

Die druk van de televisie bestaat, al zijn er nogal wat analisten, zowel wetenschappelijke onderzoekers als journalisten (Strobel 1997; Gowing 1996), die aan de kwaliteitskranten meer invloed toeschrijven dan aan de televisie. Strobel meent dat kranten misschien niet meer zo veel invloed hebben op het massapubliek, en dus op de publieke opinie, maar nog wel degelijk op de beleidsmakende elite. Volgens Gowing (1996:86) komt dat, omdat de politieke top zelf nauwelijks televisie kijkt en pas reageert wanneer de kleine elite van commentaarschrijvers, columnisten en geïnvolveerde politici, die de televisie wel in de gaten houden, van zich doet horen. Hun uitspraken zouden worden verslonden door de besluitvormers, vooral omdat ze denken zo inzicht te krijgen in de stand van de publieke opinie. Moeller (1999) tekent hier overigens bij aan dat tegenwoordig tijdens een echte crisis wel degelijk de televisie aanstaat, ook op het hoogste niveau, terwijl ten tijde van de Cuba-crisis de Amerikaanse president Kennedy en zijn minister van defensie McNamara al hun informatie nog via interne kanalen verkregen. En volgens voormalig minister van buitenlandse zaken Lawrence Eagleburger bepaalt de televisie een groot deel van de agenda: '(...) and then the President and his Secretary of State have to deal with it. There's just no argument.' (gecit. in Bell 1995:145)

Anderen schrijven aan de televisie dan ook een belangrijker en meer directe rol toe, zowel in het creëren van kortstondige hypes als toch ook op de langere termijn. Daar is allereerst

natuurlijk de al eerder gesignaleerde integratie van televisie en politieke cultuur in de westerse wereld (Dahlgren 1995). Beleidsmakers en hulpverleners beklagen zich wel over de onevenredige invloed die de media op parlementariërs en andere gekozen functionarissen zouden uitoefenen, maar hebben zichzelf en hun gedragingen wel aangepast aan de wetten van de media en ze zijn verontwaardigd als camera's en de microfoons wegblijven in crisissituaties of andere omstandigheden die zij belangrijk vinden. Bovendien zijn zij zelf, als 'stakeholders', in belangrijke mate verantwoordelijk voor de toevoer van de informatie waar bijvoorbeeld de televisie gebruik van maakt en gebruiken zij de media niet ongaarne voor hun eigen doeleinden.

Niet altijd wordt dat toegegeven, maar bijvoorbeeld generaal-majoor Lewis MacKenzie, de Canadese commandant van Unprofor in Sarajevo, maakte er geen geheim van dat media soms een nuttige functie voor hem hadden:

'Whenever I went into negotiations with the warring parties, it was a tremendous weapon to be able to say: 'OK, if you don't want to do it the UN's way, I'll nail your butt on CNN in about 20 minutes.' That worked, nine times out of ten.'" (geciteerd in Minear et al. 1996:59).

Partijen in conflicten maken meer en meer gebruik van de diensten van professionele nieuwsmanagers en public relations-firma's die vaak proberen in te spelen op veronderstelde gevoeligheden van politici, met als bekendste en een van de meest sprekende voorbeelden het door Citizens for a Free Kuwait en Hill & Knowlton geënceneerde verhaal over vermoorde couveuse-baby's in Koeweit (Luostarinen 1992; Manheim 1994; Bennett 1994).¹²

Omgekeerd, aldus Dirk Schümer, naar aanleiding van het echec van Srebrenica, gaan politici in onze mediamaatschappij vaak zo achteloos om met militaire missies dat zij de indruk wekken zich meer zorgen te maken over hun public relations en het eigen goede geweten dan over de gevolgen van hun daden.¹³

---

¹² De Kroatische regering had enig succes, ook onder Nederlandse journalisten, met de goed Engelssprekende en vaak fel-nationalistische vrouwen van Kroatische afkomst die men uit Canada en de Verenigde Staten had laten overkomen. Overigens menen velen (o.a. Bleich) dat de professionaliteit van de voorlichting van de strijdende partijen in Bosnië over het algemeen weinig indrukwekkend was.

¹³ 'Das richtige Gefühl für den Umgang mit Massakern'. Frankfurter Allgemeine Zeitung 23 september 1995.

Bernard Cohen (1994) is een van diegenen die meent dat de macht van de televisie enorm is toegenomen. De beeldverslaggeving van de televisie is in staat zodanige emoties bij het publiek op te roepen dat de gewetens van openbare instellingen erdoor worden gemobiliseerd en de overheid soms wordt gedwongen tot een politiek van interventie op humanitaire gronden, zoals in Somalië en Bosnië, zonder dat er nog een zorgvuldige afweging plaatsvindt van de kosten en risico's.

Het zijn deze snelheid en de emotie waardoor politici zich blijkbaar regelmatig in het nauw gedreven voelen, getuige de uitspraken van Van Aartsen, ten tijde van de crisis in Oost-Timor, en de Britse minister van Buitenlandse Zaken Hurd in zijn bekende speech in de Travellers' Club in Londen. Hurd zei toen, doelend op gebeurtenissen in Joegoslavië:

'There is nothing new in mass rape, in the shooting of civilians, in war crimes, in ethnic cleansing, in the burning of towns and villages. What is new is that a selection of these tragedies is now visible within hours to people around the world...' (geciteerd in Bell 1995:137)

Soms leidt een sterk geconcentreerde media-aandacht voor bepaalde gebeurtenissen, zoals indertijd in Mogadishoe, tot een 'policy panic', een situatie waarin regeringen zich gedwongen zien iets te doen om een public relations-ramp te voorkomen. Het effect is dan overigens meer crisis management dan beleidsbeïnvloeding (Gowing 1996). Gowing (1995) spreekt van 'high profile responses (...) that produce rapid, visual evidence of action'. Minear, Scott en Weiss (1996) menen dat zelfs de continue verslaggeving over het conflict in Joegoslavië het strategisch beleid van de westerse mogendheden niet wezenlijk heeft kunnen beïnvloeden, hooguit zouden bepaalde pieken in de media-aandacht tot aanpassingen in de tactiek van regeringen en van de VN hebben geleid.

Maar Paletz (1994; zie ook Siccama 1993) noemt een aantal gevallen waarin de televisie-verslaggeving het beleid wel degelijk zodanig zou hebben beïnvloed dat een ander beleid, in casu ingrijpen, dichterbij werd gebracht (zoals in Libanon, de Filippijnen, Joegoslavië en Somalië). Ook Bennett (1995) verwijst naar gevallen waarin de politiek door de media werd gedwongen om aandacht te schenken aan zaken die men liever uit de openbaarheid had gehouden. Zo zou de Londense conferentie over Joegoslavië van zomer 1992, zijns inziens,

nooit hebben plaatsgevonden zonder de beelden van Channel Four van het kamp bij Omarska en de ophef die erover ontstond. En Gowing (1996) noemt die beelden en daarnaast de morteraanval op de markt van Sarajevo, met de televisiebeelden van de dode Amerikaanse soldaat die door de straten van Mogadisjoe wordt gesleept en de reportages van Tony Birtley van de beschieting van Srebrenica in maart 1993 als 'uitzondering' op de algemene regel dat de televisieverslaggeving het beleid niet wezenlijk kan beïnvloeden. De journalistiek zette hier thema's op de agenda die de politiek er graag vanaf had gehouden.

Burns (1996:97) meent dat dit de elektronische media medeverantwoordelijk maakt 'for creating the conditions in which policy errors have been made'. Wanneer media zich gaan opwerpen als pleitbezorgers voor bepaalde acties, bemoeilijkt dit hun positie als onafhankelijke waarnemers in een conflict en worden zij medeschuldig aan wat er mis gaat.

Het effect van spectaculaire televisiereportages en -beelden op de publieke opinie wordt, volgens veel onderzoekers, echter gemakkelijk overschat. Het is bovendien lang niet altijd blijvend. Gowing (1996) noemt in dit verband schokkende televisiebeelden van een door Kroaten aangericht bloedbad onder Moslims in Ahmici. Die beelden maakten de Kroaten tijdelijk tot *bad guys* in de publieke opinie, totdat die rol weer werd overgenomen door de Bosnische Serviërs. Findahl (2001) toont aan dat een eenmaal dominant geworden beeld zelfs met terugwerkende kracht tot een herinterpretatie van historische gebeurtenissen kan leiden. Zo schreven inwoners van het Zweedse Umeå een eveneens door Kroaten in najaar 1993 bedreven massamoord in het dorp Stupni Do een jaar na dato vrij algemeen toe aan de Serviërs.

2 Joegoslavië en de Nederlandse journalistiek

Actoren

In de meningsvorming via de media over ‘Nederland’ en ‘Joegoslavië’ spelen allerlei partijen een rol. Voordat het nieuwsproces nader wordt geanalyseerd, is het goed een aantal relevante actoren, al is het maar schetsmatig, te identificeren. Overigens wordt de menings- en ook de besluitvorming niet alleen door Nederlandse actoren beïnvloed, ook internationale organisaties als de VN, de EU, de WEU en de NAVO, bepaalde landen, de strijdende partijen in Joegoslavië en, niet te vergeten, buitenlandse media spelen daarin een rol. Globaal zijn de meest direct bij de politieke besluitvorming betrokken partijen in Nederland - de regering, in het bijzonder Buitenlandse Zaken en Defensie, de Tweede Kamer en de politieke partijen -, daarnaast de militaire top, opinieleiders en deskundigen van buiten de politiek en het militaire apparaat, ‘de publieke opinie’ en de media.

De positie die de verschillende actoren in dit proces innemen is uiteraard tot op zekere hoogte voorspelbaar. Zij behartigen immers belangen en dragen verantwoordelijkheden die hun beleid in belangrijke mate bepalen. Zo is Buitenlandse Zaken onder de ministers Van den Broek, Kooijmans en Van Mierlo voorstander van een actieve Nederlandse rol in het kader van de VN, de NAVO en de EU. De mensenrechtensituatie krijgt een hoge prioriteit en Buitenlandse Zaken staat een harde aanpak van vooral de (Bosnische) Serviërs voor. In de periode voorafgaand aan de uitzending van Dutchbat naar Srebrenica is Nederland in de VN een van de vroegste en felste pleitbezorgers van het *safe-area* concept. Buitenlandse Zaken oefent op Defensie aandrang uit om ‘meer’ te doen in militaire zin. Behalve de hierboven genoemde motieven speelt bij Buitenlandse Zaken (en de regering) ogenschijnlijk ook de verwachting een rol dat Nederland aldus internationaal aan aanzien en invloed zou winnen. Defensie is onder Ter Beek en ook Voorhoeve terughoudender, een houding die vooral ingegeven lijkt te zijn door reserves die in de top van de krijgsmacht leven. De ministers zelf zijn niet ongevoelig voor de argumenten van Buitenlandse Zaken en vooral voor druk uit (de

grote partijen in) de Tweede Kamer om een uiterste krachtinspanning te leveren.¹⁴ Voorhoeve bepleit al voor zijn ministerschap – als hij directeur van Clingendael is - een hardere aanpak van de Serviërs en grotere Nederlandse militaire inbreng. De krijgsmacht zelf bevindt zich in een ingrijpend post-koudeoorlog proces van herstructurering en herdefiniëring van taken dat grote onzekerheid met zich meebrengt.

Aard, omvang en reikwijdte van de gebeurtenissen in Joegoslavië brengen met zich mee dat hulpverleners en morele en opinieleiders van velerlei soort naast columnisten en specifieke deskundigen zich eigener beweging mengen in de meningsvorming via de media of daarin betrokken worden. Zij uitte zich veelal publiekelijk via de opiniepagina's van de kranten, in de opinieweekbladen en via de actualiteitenrubrieken op radio en televisie. Tot de morele leiders die zich zo veelvuldig met een duidelijke stellingname manifesteren behoren woordvoerders van IKV, Pax Christi, Artsen zonder Grenzen en het Rode Kruis, maar ook bepaalde politici als minister Pronk en Europarlementariër Oostlander. Militaire deskundigen (vaak hoge militairen b.d.), polemologen, woordvoerders van het Instituut Clingendael en Balkanexperts vormen een andere groep die in de openbare discussie via de media een rol speelt.¹⁵

Na de val van Srebrenica wordt het publieke debat gedomineerd door deels dezelfde binnenlandse actoren, maar er treden dan wel duidelijke verschuivingen op in rollen en posities. Ook voor Srebrenica zijn er fasen te onderscheiden waarin niet alleen de mate van media-aandacht verschilt, maar ook de rol en prominentie van verschillende actoren. Zij zijn een reflectie van een zich ontwikkelend beeld van de situatie en van de verschillende spelers in het conflict, die van veraf en die van dichtbij.

Aandacht

De oorlog in voormalig Joegoslavië is jarenlang een van de voornaamste nieuwsonderwerpen in de westerse media geweest. Het onderzoek naar de berichtgeving in een aantal Nederlandse

---

¹⁴ Opiniepeilingen laten zien dat dit standpunt door een ruime meerderheid van het Nederlandse volk werd gedeeld, al loopt de steun ervoor wel terug.

¹⁵ Voor de standpunten die zij innemen zie o.a. Honig & Both 1996; Kees Schaepman in VN 19 september 1992; Willebrord Nieuwenhuis in NRC-Handelsblad 22 december 1993; Leonoor Meijer in Trouw 10 februari 1994; Frits Baltesen & Alain van der Horst in HP De Tijd 8 september 1995.

kranten en het televisienieuws laat zien dat dit ook hier het geval is geweest, zelfs al voor Srebrenica. Die aandacht was zelfs zo groot dat sommigen zich hebben afgevraagd, waarom wel Joegoslavië en niet, of veel minder, aandacht voor Rwanda, Sierra Leone, Afghanistan (zie bijvoorbeeld Polman 1997). Het antwoord is deels in het voorafgaande gegeven: zo werken de media nu eenmaal. Wall (1997b) wijst erop dat er niet alleen sprake is van meer en minder aandacht, maar ook van verschil in interpretatie. De burgeroorlog in Rwanda wordt door de media gepresenteerd als een onbegrijpelijke primitieve stammenoorlog; daarentegen krijgt wat er zich afspeelde in Joegoslavië de betekenis mee van verschrikkelijk, maar tot op zekere hoogte verklaarbaar vanuit historische en politieke omstandigheden. De BBC-journalist Bell (1995:271) bestrijdt evenwel dat een mogelijk verschil in benadering voort zou kunnen komen uit tamelijk bedenkelijke motieven: 'It is not, as some have misinterpreted it, a racist argument, that the victims in Bosnia are white and the victims in Rwanda are black. It is a neighbourhood argument, that this is happening in our own backyard. It threatens the security of all of us, and we ignore it at our peril.' *Volkscrant* buitenland-redacteur André Roelofs geeft eenzelfde antwoord als Bell – al heeft hij er wat meer woorden voor nodig:

'Dat is ingewikkeld, dat gaat wat verder eigenlijk, een soort van (...) eigenbelang zeg maar. En ik zie Europa toch als een klein gebied in de hele wereld, een betrekkelijk klein deel van de wereldbevolking, een kleiner wordend deel van de wereldbevolking en ik vind het de eerste taak die we hebben tegenover onszelf om Europa en omliggend gebied te stabiliseren, overeind te houden als een gebied waar het nog redelijk beschaafd toegaat. Waar dit soort vreselijke regimes geen kans krijgen. Ik denk ook dat dat van belang is voor de rest van de wereld, als je dat laat vallen, dan blijf je helemaal nergens. (...) Ik ben best bereid om naar vermogen iets te doen voor andere delen van de wereld (...). Het zou natuurlijk van erg groot belang zijn als wij er in zouden kunnen slagen, dat de dramatische geschiedenis van die Balkan als een instabiel gebied (...) om dat te stabiliseren en in normale banen te leiden. Die geweldige tegenstellingen daar niet weg te nemen maar wel beheersbaar te maken.'¹⁶

Er doet zich nog een andere merkwaardige paradox voor: de objectief vast te stellen ruime media-aandacht voor hetgeen zich op de Balkan voerde, staat in opvallend contrast met de

---

¹⁶ Roelofs 29 augustus 2000. Hans Laroes (NOS Journaal) hanteert dezelfde argumentatie (Laroes 24 november 1999). Linda Polman (19 augustus 1999) is daar aanmerkelijk cynischer over: '(...) het was toch een hele media-genieke missie. Ik bedoel, alle kranten waren bereid om journalisten naar Joegoslavië te sturen, alle televisiestations zaten er, politici konden daar ieder weekend naar toe, zich er laten fotograferen. Er zaten duizenden journalisten in Joegoslavië door de hele oorlog heen. Je kon daar gewoon met je rail-actief kaart kon je naar Sarajevo.'

indruk die veel journalisten toen en ook nu nog hebben dat de oorlog in Bosnië niet leefde onder het grote publiek en dat hij ook de politiek onvoldoende beroerde.¹⁷ Blijkbaar – zo blijkt ook uit de meeste van de door ons gevoerde vraaggesprekken – voelde een belangrijk deel van journalistiek Nederland zich er wel ten diepste bij betrokken. Dat is niet maar een gemakkelijke reconstructie achteraf – na Srebrenica –, want uit tal van voorbeelden uit de praktijk van de mediaverslaggeving van voor juli 1995 spreekt een dergelijke intense geïnvolveerdheid. Enkele ervan – zoals een actie van vier vooraanstaande journalisten eind 1991 en de dramatische oproep waarmee de televisie-actualiteitenrubriek Hier en Nu (Netwerk) maandenlang de uitzendingen afsloot komen hierna nog aan de orde.

Een andere vraag is die naar de kwaliteit van de verslaggeving. In een interview met het Australische tijdschrift *Arena* zegt Maggie O’Kane, de voor haar verslaggeving over Bosnië gelauwerde journaliste van de *Guardian* en *Channel Four*: ‘in the Bosnian war journalists have made a good job of telling the truth, and made a good job of making Western governments uncomfortable with the reality in Bosnia’.¹⁸ Maar niet iedereen is er zo van overtuigd dat de journalistiek goed werk heeft geleverd. Eerder werd Linda Polman al genoemd, maar ook onder degenen die nog dichterbij het vuur zaten dan Polman heerst geen algemene tevredenheid.¹⁹

Tenslotte is ook de vraag naar de kwaliteit van de verslaggevers relevant. Zo is bijvoorbeeld Maggie O’Kane zelf niet geheel onomstreden. Ze was, met Roy Gutman van *Newsday* een van de eersten die schreef over gevangenkampen van de Serviërs.²⁰ Haar reportages uit het voormalige Joegoslavië en bijvoorbeeld ook de wijze waarop zij de gevolgen van gebruik van

---

¹⁷ Brugsma meent dat dit in elk geval voor de periode na Srebrenica niet opgaat: ‘(...) want er is gek genoeg geen Srebrenica moeheid in Nederland, dan denk iedereen maar het is niet zo.’ (Brugsma 2 februari 2000)

¹⁸ ‘Covering Bosnia’, *Arena Magazine*, nr.20, December/January 1995-1996, pp. 33-36 (interviewer Eddy Jokovich); ook: URL <http://members.optusnet.com.au/~contempa/publications/int01mo.html> (online oktober 2000). Zo ook Gjelten 1999.

¹⁹ B.v. Bart Rijs, ‘Journalist leek meer op Dutchbatter dan hij wil toegeven’. *De Volkskrant* 22 augustus 1998; Theo Klein, ‘Srebrenica ook journalistieke les’, URL <http://www.volkskrant.nl/achtergronden/extra/355022294.htm>, 7 oktober 2000. Zie ook Westerman & Rijs 1997.

²⁰ *Newsday* 19 juli en 5 augustus 1992. Roem is vergankelijk. Toen Roy Gutman in 1995 begon te publiceren over de massamoorden in Srebrenica was men op het Ministerie van Defensie in Den Haag zijn naam al weer vergeten. Bij ITN werd de belangstelling gewekt door een reportage van Maggie O’Kane in *The Guardian* van 29 juli 1992 (Moeller, 1999:267).

munitie met koppen van verarmd uranium in de Golfoorlog aan de orde stelde, riepen vragen op. Voormalig radioverslaggever Wouter Kurpershoek beschreef haar in 1992 als volgt: 'En dan die Ierse journaliste Maggie O'Kane, die voor een aantal Britse media werkt omdat ze de meest waanzinnig dingen doet, en als eerste journalist Gorazde is binnengekomen, waar wekenlang gevochten is. Compleet gek.'²¹

O'Kane belichaamt verschillende controverses die de verslaggeving over de oorlog in Joegoslavië heeft opgeroepen. Wat moeten we met dit type oorlogsverslaggever dat ogenschijnlijk uitsluitend de kick van het gevaar zoekt en wat met een soort verslaggeving die zich zo betrokken toont of zelfs - al of niet openlijk - partij heeft gekozen? Van BBC-verslaggever Martin Bell is de term 'journalism of attachment' afkomstig, als aanduiding van een vorm van journalistiek die niet probeert neutraal te zijn, maar de zijde kiest van de slachtoffers, van de 'good guys' en niet die van de 'bad guys'. Bekende representanten van deze benadering, buiten Nederland, zijn, behalve Bell zelf, onder anderen O'Kane, Gutman en Ed Vulliamy. Anderen, als Bells BBC-collega John Simpson, zijn even fel tegen dergelijke 'partijdige' journalistiek (Simpson 1998; Broer & Kleijwegt 1999; zie ook Vulliamy 1999). Het is een verschil van opvatting over de taak van de journalist dat bijna even oud is als de journalistiek zelf. De meeste journalisten verenigen wel iets van beide opvattingen in zich, die van de objectieve waarnemer en die van degene die partij kiest mede omdat objectiviteit niet bestaat (zie ook Weaver & Wilhoit 1996²²). De keuze voor een geëngageerde vorm van journalistiek heeft in het geval van de verslaggeving over Bosnië echter ook met de situatie ter plaatse te maken. Geconfronteerd met de toestanden die zij daar aantroffen concludeerden nogal wat journalisten dat afstandelijke verslaggeving ongepast was.

De mediabelangstelling voor Joegoslavië uitte zich in de aanwezigheid van grote aantallen journalisten uit de hele wereld op het strijdtoneel. Sommigen waren er min of meer continu, mede omdat verschillende grote nieuwsorganisaties zich er permanent vestigden, anderen kwamen van tijd tot tijd langs als er iets ingrijpends gebeurde, of tijdens een georganiseerde reis in het gevolg van hoogwaardigheidsbekleders die de situatie ter plaatse in ogenschouw

---

²¹ Judit Neurink, Angst en stress in Sarajevo, De Journalist 28 augustus 1992.

²² Ook: Deuze (2000b) URL <http://home.pscw.uva.nl/deuze/pub114.htm> (online december 2000); Van Schuur & Vis (2000) URL <http://www.egroups.com/files/JourNL/PAPErjourcul.htm> (online december 2000).

kwamen nemen. De meeste journalisten hielden zich op in Sarajevo. Berucht in situaties als deze zijn de ‘parachutisten’ - haastig op zoek naar ‘*someone who’s raped and speaks English*’ -, die niet gehinderd door veel achtergrondkennis hun berichten naar het thuisfront doorsturen om vervolgens weer even snel te verdwijnen als ze zijn opgedoken. Die komen niet alleen in het buitenland voor. AD-journalist Thomassen beschrijft enkele landgenoten die ook in het oorlogsgebied werden gearachuteerd, snel een *standupper* maakten waarin zij de oorlog in al zijn complexiteit uit de doeken deden en die dan ijlings weer in het veilige vliegtuig stapten om vermoedelijk thuis verder als Joegoslavië-kenner door het leven te gaan.

Vaak zijn het de correspondenten tot wier regio het gebied hoort die de eerste verslaggeving voor hun rekening nemen. Naarmate de intensiteit en de omvang van gebeurtenissen toenemen wordt de betrokkenheid van persbureaus en media groter en worden ook andere, al dan niet gespecialiseerde, journalisten op het onderwerp gezet. Meer en meer verschijnen tegenwoordig ook allerlei onafhankelijke (televisie)nieuwsproducenten op het toneel, zoals Zolcer TV, waarvan Netwerk/Hier en Nu een groot aantal reportages betrok. Grote, betrouwbaar geachte nieuwsorganisaties, als BBC World, fungeren van het begin af als baken en oriëntatiepunt voor veel collega’s, ongeveer zo als de redacties thuis zich oriënteren op buitenlandse media die er toe doen als The Guardian, The Independent, The New York Times, Le Monde of Die Zeit.

Behalve specialisten en doorgewinterde ‘war correspondents’ trekken militaire conflicten, als in het voormalige Joegoslavië, ook onervaren, avontuurlijk ingestelde journalisten aan die zich er volledig instorten, doordringen waar anderen niet durven te komen, maar vaak nauwelijks in staat zijn om zaken in wijder perspectief te plaatsen, juist door hun betrokkenheid. Velen laten zich gemakkelijk inpalmen door plaatselijke informanten met al of niet verborgen agenda’s, maar sommigen groeien uit tot waardevolle en betrouwbare oorlogsverslaggevers (Rijs 1998; Rathfelder 1998; Burns 1996; Karskens 2001; Pedelty 1995). Zonder journalistieke cowboys van het type O’Kane zouden echter veel zaken onderbelicht blijven. De meeste Joegoslavië-verslaggevers zitten ergens tussen deze verschillende categorieën in.

Verslaggevers van buitenlandse media zijn in onoverzichtelijke oorlogssituaties vaak aangewezen op plaatselijke tolken, ‘stringers’ en ‘fixers’ om contacten te leggen en zaken te

regelen. In een langdurig conflict ontwikkelen zulke stringers soms omvangrijke en voor het journalistieke werk doeltreffende netwerken.

Achteraf valt op te merken dat de media op een aantal cruciale momenten, zoals bij de val van Srebrenica niet aanwezig waren, veelal omdat de strijdende partijen zulks verhinderden. Soms ook uit luiheid of angst of beide, of ook omdat thuisredacties of verzekeringen bepaalde minimum-normen ten aanzien van de veiligheid in acht plegen te nemen.²³ Er is wel gesuggereerd – meestal in de vorm van een verwijt aan de media - dat het verschil zou hebben gemaakt wanneer de (niet-Servische) media tijdens de inname van Srebrenica aanwezig zouden zijn geweest.²⁴ Die suggestie klinkt plausibel. Veel meer is er echter, zonder op uiterst speculatief terrein te belanden, niet over te zeggen.

Het hierboven geschetste patroon geldt voor de journalistiek in het algemeen en dus in principe ook voor de Nederlandse journalistieke betrokkenheid bij Joegoslavië. Het beeld van vrijwel voortdurende, zij het in intensiteit wisselende aandacht voor hetgeen zich eerst in Slovenië, vervolgens in Kroatië en tenslotte in Bosnië-Herzegovina afspeelde, dat de kranten uit het onderzoek (van Scholten, Ruigrok en Heerma) bieden, wordt bevestigd wanneer we kijken naar het televisienieuws van NOS en RTL4 en ook naar de actualiteitenrubrieken op de televisie. Tegelijkertijd weerspiegelen ook de actualiteitenrubrieken iets van een oplaaien en weer verminderen van de activiteit in Joegoslavië en wellicht ook van een zekere mate van intredende vermoeidheid naarmate de burgeroorlog langer duurde. Zo besteedde Hier en Nu (tv) vanaf juli 1991 tot juli 1995 in ongeveer een op de drie wekelijkse uitzendingen aandacht aan Joegoslavië en in 1993 zelfs in 46 uitzendingen, dat wil zeggen vrijwel elke week.

---

²³ Zie ook Karskens, 2001. Nadat een Journaalploeg met Harmen Roeland begin 1992 een ernstig ongeluk had gehad werden verslaggevers van het NOS Journaal geacht in konvooi mee te reizen tijdens officiële trips. Zo vanzelfsprekend was dat voor Hilversum dat, toen Gerri Eickhof zijn eerste reportage van een reis met het Transportbataljon naar Busovaca verstuurd vanuit Split, de presentatietekst aanvankelijk luidde: Het Nederlandse Transportbataljon is veilig teruggekeerd naar de Kroatische havenstad Split (email Eickhof 21 januari 2000).

²⁴ Behalve de cameraman of cameramensen en wellicht nog andere journalisten die in het gevolg van de Serviërs de enclave binnentrokken, zijn er geen journalistieke ooggetuigen van de val van Srebrenica. Er is gesuggereerd dat zaken wellicht anders gelopen zouden zijn wanneer dat wel het geval was geweest (o.a. door Michael Williams, de media-adviseur van Akashi, tijdens een 'Conference on media and crisis management: the lessons of the Bosnia and Kosovo crises', georganiseerd door Reuters Foundation Programme, Oxford 1-2 oktober 1999). O.a. Nova-redacteur Carolien Brugsma is er persoonlijk van overtuigd dat alleen al een openlijk beroep op CNN vanuit de enclave verschil zou hebben gemaakt (Brugsma 2 februari 2000; ook Labeur 16 augustus 1999).

Tabel 1. Oorlog in ex-Joegoslavië in NCRV Hier en Nu – tv*

Jaar	> 7/1991	1992	1993	1994	< 7/1995
Joegoslavië- uitzendingen	8	15	46	17	7

*gegevens Hier en Nu

Er zijn enkele wat langere perioden waarin de rubriek geen onderwerpen over Joegoslavië uitzond: tussen 14 oktober 1991 en 27 april 1992, van 18 april tot 17 oktober 1994 en tussen 2 januari en 1 mei 1995.²⁵ De meest voorkomende items in de lange aaneengesloten periode waarin het thema wekelijks op de agenda stond, zijn de van 25 januari 1993 tot 21 februari 1994 uitgezonden weekoverzichten die telkens werden afgesloten met een: *En nog steeds wordt er niet ingegrepen*. Hierover later meer.

Dat vooraanstaande Nederlandse media langdurig en ruim aandacht besteedden aan de oorlog in voormalig Joegoslavië, betekent niet dat zij daar ook steeds met verslaggevers of camerateams aanwezig waren en al evenmin dat zij dat gezamenlijk deden. Een paar voorbeelden.

Het Nederlandse omroepbestel brengt met zich mee dat iedere omroep zal proberen om vanuit het eigen perspectief achtergronden en betekenis van het nieuws te belichten. Daar is op zichzelf niets vreemds aan, ook kranten doen dat. Sedert de levensbeschouwelijke verschillen tussen de omroepen van minder betekenis zijn geworden en de commerciëlen op het toneel zijn verschenen is de samenwerking in de publieke omroep toegenomen. Op de radio (Radio 1) is die sedert 1995 wat verder gevorderd dan op de televisie. Per televisienet is er nu een min (2Vandaag) of meer (Nova) hechte samenwerking. De drie AKN-omroepen op Nederland 1 werken samen en opereren ook onder een gezamenlijke naam (Netwerk) maar elke omroep verzorgt toch nog een eigen actualiteitenrubriek.

Omroepbrede samenwerking komt zelden voor en is alleen bij grote rampen van korte duur niet ongebruikelijk (Groenhuijsen & van Liempt, 1995). In een conflict met een wat langere

²⁵ Ten Cate (1998:14) vond voor de periode 1992-1995 een hierop gelijkende verdeling bij commentaren, opiniestukken, analyses en achtergrondartikelen in de Volkskrant.

adem is geen hoofdredacteur te vinden voor zo een gezamenlijke inspanning.²⁶ Groenhuijsen en Van Liempt (1995:61) merken overigens wel op dat in de concurrentiestrijd tussen NOS en RTL het aantal buitenlandse reizen van journaalverslaggevers is toegenomen en dat vooral de oorlog in Joegoslavië tot een groot aantal eigen bijdragen heeft geleid. De redacties van de afzonderlijke omroepen zijn echter te klein om zich een permanente aanwezigheid in een oorlogsgebied of concentratie op een bepaald gebied te kunnen veroorloven. Critici menen dat de journalistieke prestatie daardoor onder de maat blijft: ‘tien schoolkranten’, in plaats van twee serieuze.²⁷

In het overleg van de hoofdredacteurs van de actualiteitenrubrieken, dat sinds jaar en dag maandelijks onder leiding van Cees Labeur van de NCRV plaats heeft, zijn wel plannen ontwikkeld om de verslaggeving over Joegoslavië gezamenlijk aan te pakken, maar daar is het uiteindelijk toch niet van gekomen.²⁸

In diezelfde tijd, begin 1993²⁹, ontstond ook bij het Journaal het plan om Joegoslavië op semi-permanente basis te gaan coveren. Het idee was om enkele verslaggevers, vergezeld van een cameraman en een redacteur en voorzien van een terreinwagen en andere apparatuur, er bij toerbeurt voor een wat langere periode (zes weken) op uit te sturen. Nadat eerst Gerri Eickhof en daarna Harmen Roeland op pad waren geweest, werd het experiment al in april 1993 weer afgeblazen. Het rendement in termen van interessant materiaal was niet groot genoeg voor zo’n kostbare onderneming en wat misschien belangrijker is, men had de Joegoslavië-moeheid in Nederland onderschat. ‘Joegoslavië is een dood paard’, werd er gezegd.³⁰ In het vervolg stuurde men weer gewoon verslaggevers wanneer er iets te doen was – zo werkten naast Roeland en Eickhof, Gerard Arninkhof, Paul Grijpma, Tim Dekkers en Maria Henneman in Bosnië.³¹ In 1992 en 1993 verzorgde ook Dick Verkijk een aantal reportages, voornamelijk vanuit Belgrado.

---

²⁶ Labeur & Schut 23 november 2000.

²⁷ Lust 19 juli 2000; ook Michielsen 14 september 1999.

²⁸ Peter l’Ami, ‘Nederlandse pers nog onvoldoende ‘ingeschoten’ op grondoorlog’, *De Journalist* 21 mei 1993.

²⁹ Tijdens een vergadering op 7 januari 1993 (Eickhof email 18 januari 2000). Voor een uitvoerige studie van het nieuwsproductieproces – in het bijzonder bij het NOS Journaal (in 1994) - zie Hermans (2000); vgl. ook Bardeel 1996; Lohmann en Peters 2000.

³⁰ Eickhof 18 januari 2000.

³¹ Gegevens NOS Journaal.

Tabel 2. Reportages NOS Journaal vanuit Joegoslavië*

	Roeland	Eickhof	Verkijk	Dekkers	Grijpma	Arninkh of	Ducheis ne	Hennem an	totaa l
1992	4	3	2	2					11
1993	17	10	4	-	1				32
1994	10	7	-	4	4	3			28
1995	5	2	-	-	1	10	1	5	24
totaa l	36	22	6	6	6	13	1	5	95

* gegevens NOS Journaal

Afgemeten aan het aantal eigen reportages uit Joegoslavië is ook bij het NOS Journaal de belangstelling het grootst in 1993 en daarna wat afnemend. Erg groot is het verschil echter niet. Opvallend is wel dat de meeste reportages in 1992 en 1994 uit het voorjaar dateren, dan volgt er een pauze, totdat de verslaggevers weer afreizen voor de eindejaars-sfeerbezoeken aan de Nederlandse troepen.³² In 1994 verschuift de oorlog in voormalig Joegoslavië ook van een min of meer exclusief domein van Harmen Roeland en Gerri Eickhof tot een gebied waarin ook anderen actief zijn. Niet geheel onbegrijpelijk is dat het duidelijkst in 1995. De beperkter middelen en de geringe omvang van de redactie van RTL Nieuws betekenen dat een roulatiesysteem als bij de NOS bij RTL4 niet haalbaar is. Joegoslavië wordt er eerst door Herman van Gelder maar spoedig vooral door Willem Lust gedaan.³³ Een en ander heeft wel tot gevolg dat Lust waarschijnlijk meer kans kreeg dan zijn Journaal-collega's om kennis op te bouwen en blijvende contacten te maken waarop bij elk volgend bezoek opnieuw een beroep kon worden gedaan.³⁴

³² In april 1992 overkomt Harmen Roeland en cameraman Jan van Eijndhoven bij een bezoek aan Bosnië een ernstig autoongeluk.

³³ Later (o.a. na de val van Srebrenica) ging ook Jaap van Deurzen vaker naar het gebied.

³⁴ Maar ook Lust was de eerste keer volkomen onvoorbereid: '(...) kijk, op dat moment dat we daar naar toe gingen, ging ik er vanuit dat er vrede was. Er was een akkoord gesloten. We waren absoluut niet op een oorlog voorbereid. Geen besef en geen benul. Het was juist vrede geworden. Er was een akkoord over Kroatië gesloten en dat het in Bosnië nog wel eens een keer kon gaan rommelen? Ik was er even naar toe gestuurd omdat Herman van Gelder afwezig was. Hij was op vakantie. "Ga jij maar even naar Zagreb om de aankomst van de militairen te

Tabel 3. Reportages Lust voor RTL Nieuws vanuit Joegoslavië*

1992	37
1993	47
1994	24
1995	6
totaal	114

* gegevens RTL Nieuws

Hier en Nu heeft slechts incidenteel verslaggevers naar Joegoslavië gestuurd. De eerste reportages in de rubriek van de NCRV in 1991 en 1992 zijn producten van de ‘gezamenlijkheid’ en kruisgesprekken met radiojournalisten Wouter Kurpershoek en Gert van Wijland. Vanaf begin 1994 levert Harald Doornbos regelmatig bijdragen, met inbegrip van een reportage over oorlogsverslaggeving, waarin hijzelf als hoofdpersoon figureert (uitgezonden op 5 juni 1995). Net als het Journaal en de andere actualiteitenrubrieken put Hier en Nu veelvuldig uit de pool van de Eurovisie Nieuwsuitwisseling, waaraan behalve de Europese publieke omroepen (ook die van de strijdende partijen) ook de grote televisiepersbureaus World Television News en Reuters TV (vroeger Visnews) hun beelden

---

doen!”. Het was toen geen *big deal*. (...) Toen in Bosnië was het dus helemaal mis. Wij waren er niet op voorbereid. De Nederlandse militairen die daar toen kwamen - die zaten toen in dat *Rainbow Hotel*; dat kleurige gebouw (...). Ze waren op helemaal niets voorbereid. Ze dachten dat het een soort vakantiebestemming zou zijn. Ver van het gewoel in Kroatië af. Toen begon het in Bosnië. Toen heb je die demonstratie gehad waarbij er geschoten is op mensen door de SDS, de mensen van Karadzic. Toen is het uit de hand gelopen. (...) Toen op een gegeven moment leek het weer wat rustiger te worden. Toen zijn wij weggegaan en toen reden we tegen die tanks aan die uit Belgrado kwamen. (...) Maar wij waren nergens op voorbereid. Een mooie, glanzende auto hadden we uit Wenen bij ons. Verder niks. (...) De tanks kwamen uit Belgrado. Je zag die gewoon over de straat aan komen rijden. Die kwamen daar rechtstreeks vandaan. Zo veel in formaties die ik later nooit meer gezien heb. Keurig allemaal op vrachtwagens. Rug aan rug kwamen ze gewoon binnenrijden vanuit Krajina. In Krajina is het begonnen toen. Arkan was daar al bezig. Daar kwam het allemaal vandaan. Ik dacht echt: “Allemachtig, wat gebeurt hier zeg!”. (...) Ik ben me echt lam geschrokken. Ik was er absoluut niet op voorbereid. Geestelijk noch fysiek. Ik kwam echt enigszins geschokt thuis. “Wat er nu allemaal is gebeurd!”. Je zag het echt voor je ogen compleet uit de hand lopen. (...) [Van het conflict wist ik] Heel weinig. Het had absoluut niet mijn primaire interesse in die periode. (...) ik was er toen absoluut niet op voorbereid wat er ging gebeuren. Het gebeurde voor je ogen. In Sarajevo, in de stad was het toen gevaarlijker naar mijn indruk dan wat het later geworden is. (...) Ik kende de stad niet. Ik kende de situatie niet. Ik had al moeite om de Serven en de Kroaten uit elkaar te houden. (...) Ik ben in dat jaar nog een aantal keren teruggegaan. Ik zit even te kijken. Ik tel hier in ieder geval nog twee of drie reizen. Ja? Dan splenderwijs kom je erachter.’ (Lust 19 juli 2000)

leveren. Daarnaast heeft Hier en Nu regelmatig aangekocht materiaal uitgezonden, veel van het Duitse Zolcer TV³⁵ maar ook van andere buitenlandse producenten.

Behalve tussen de journaals is er in Nederland niet of nauwelijks concurrentie tussen publieke en private omroep op het terrein van nieuws en actualiteiten. In tegenstelling tot sommige andere Europese landen worden in Nederland aan de dienstverlening van commerciële omroepen vrijwel geen eisen gesteld. Het gevolg is dat de meeste zich, anders dan de commerciële omroepen in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Finland, (lange tijd) verre hebben gehouden van het brengen van serieuze actuele informatie. De concurrentie speelt zich af tussen de actualiteitenrubrieken van de publieke omroepen.³⁶

In die sector doen zich juist in de jaren van de burgeroorlog in Joegoslavië grote organisatorische veranderingen voor, waarbij publieke omroepen een deel van hun autonomie inleveren. Die veranderingen houden wel verband met de komst van de commerciële omroepen.

Zo ontstaat in het begin van de jaren negentig Nova uit NOS Laat en Achter het Nieuws, ontwikkelt Netwerk zich als samenwerkingsverband van AVRO's Televizier, Brandpunt en Hier en Nu (met aanvankelijk ook de IKON als partner) en gaan EO en TROS samen en tegelijk gescheiden Vandaag produceren. Nova wordt, in combinatie met Den Haag Vandaag, al snel de meest prestigieuze van deze rubrieken – in de ogen van politici maar ook van veel journalisten - met direct daarachter Netwerk (met name KRO's Brandpunt-sectie), terwijl andere op afstand volgen.

Reportages van eigen correspondenten of verslaggevers vormen in de kranten meer een vast onderdeel van de berichtgeving dan op de televisie. Ook in 1993, het jaar waarin de televisie het nadrukkelijkst met eigen teams in Joegoslavië aanwezig is, is dat het geval. *NRC-*

---

³⁵ 'Zolcer hat Abnehmer in ganz Europa, in Deutschland arbeitet er für ARD und ZDF, aber auch für taff, Exklusiv oder Explosiv; Boulevard-Magazine, deren Titel Reißerisches versprechen. "In Holland reicht es aus, wenn wir eine Geschichte mit mehreren Interviews erzählen. In Deutschland wollen sie zu jedem Thema nur noch Szenen, da darf kein Statement länger als 20 Sekunden sein.'" Zolcer in Süddeutsche Zeitung 29 januari 1996.

³⁶ Nog enige extra relativering is hier op zijn plaats. Twintig jaar geleden constateerde C. Boef: 'Omdat men zich naar de eisen van de meerderheid richt, worden programma's met lage kijkdichtheden naar de late zenduren verplaatst, of ze verdwijnen helemaal van de buis. Daarvan zijn vooral die programma's het slachtoffer die door relatief kleine groepen kijkers interessant worden gevonden. Een sprekend voorbeeld vormen de actualiteitenuitzendingen die naar de late avond verplaatst zijn. Vroeger kon een omroep het zich veroorloven

Handelsblad bevat in 1993 129 artikelen van de hand van correspondent Raymond van den Boogaard en in *de Volkskrant* staan in die periode 99 artikelen van Frank Westerman en 60 van Ewoud Nysingh. In sommige maanden – januari in het geval van Van den Boogaard en mei voor Westerman³⁷ -, zijn zij bijna dagelijks aanwezig. Het onderscheid is grotendeels te verklaren uit de logistieke, technische en budgettaire verschillen tussen gedrukte en elektronische media en journalistiek.

Voor een deel heeft het ook te maken met een grotere mate van gespecialiseerdheid van krantenredacties.

In het algemeen betalen de media hun eigen reiskosten. Een enkele keer, wanneer het in het landsbelang is dat het Nederlandse volk direct kennis neemt van een gebeurtenis, wil het rijk wel eens over de brug komen. Belangrijke kostenfactoren vormden verzekeringen, de huur van gepantserde voertuigen en voor de televisie de straalverbindingen die alleen in Vitez en Sarajevo beschikbaar waren. Daar komt bij dat de Verenigde Naties niet erg scheutig waren met het verlenen van faciliteiten. Zo mocht er door journalisten niet worden meegereisd met vervoermiddelen van de VN. Alleen wanneer zij officieel door de Directie Voorlichting via de Crisisstaf bij de VN in New York waren aangemeld konden zij de status van officiële bezoekers krijgen.

Werkbezoeken van ministers leverden gelegenheden op om grotere groepen journalisten min of meer georganiseerd Joegoslavië te laten bezoeken. Voor de Nederlandse media was het van belang om hier zelf bij te zijn, omdat de grote internationale nieuwsorganisaties voor dit soort gebeurtenissen weinig belangstelling hadden. Maar ook in die gevallen willigde de VN meestal maar een deel van de verzoeken in. Om zoveel mogelijk problemen te voorkomen trof Defensie een pool-regeling met de dagbladen en omroepen die er ongeveer als volgt uitzag: Er zou bij georganiseerde reizen altijd een verslaggever van het ANP meekunnen, een radioverslaggever namens de gezamenlijkheid, journalisten van landelijke dagbladen op alfabet, terwijl voor de televisie een ingewikkelde pooling van bepaalde faciliteiten was afgesproken (die aanleiding vormde tot veel strubbelingen).

Zo werd minister Ter Beek in november 1993 bij een bezoek aan de Nederlandse troepen in Italië en Joegoslavië vergezeld door de journalisten Willebrord Nieuwenhuis (NRC-Handelsblad), Leo de Rooy (Defensiekrant), Hennie Keeris (Defensiekrant), Frans Stultiëns (KRO-Echo/gezamenlijkheid), Teun Lagas (Trouw) en Marion Busstra (Friesch Dagblad) en gedurende een ander deel door Willem Lust (RTL4), Keith Tayman (RTL4), Harmen Roeland (NOS), Wim van de Pol (NOS) en Jeroen van Eijndhoven (NOS).

---

om minder populaire programma's uit te zenden. De afgenomen trouw aan de zuilen maakt nu dat men met name de neutrale concurrentie in de kaart speelt.' (Boef 1981:218).

³⁷ In mei 1993 brengt Westerman een bliksembezoek aan de enclave Srebrenica, waar dan Canadezen zijn gelegerd. Westerman bezoekt de enclave opnieuw in juni 1994. In de *Volkskrant* publiceert hij dan onder andere een profiel van Naser Oric ('De sheriff van Srebrenica is nog niet verslagen', de *Volkskrant* 23 juni 1994; zie ook Westerman & Rijs 1997). ABC News verslaggever Tony Birtley slaagt er in maart 1993 in de belegerde enclave binnen te komen net voordat de Franse generaal Morillon er zijn intocht doet (zie ook Strobel 1997). In diezelfde periode brengen ook de Duitse fotograaf Philip von Recklinghausen en de Bosnische journalist Haris Nezirovic (Slobodna Bosna) enige weken in Srebrenica door (artikelen in *The Guardian* van 11 en 15 april 1993).

Dat er vrijwel geen journalisten in Srebrenica terechtkwamen was niet helemaal de schuld van Defensie. NOVA-verslaggever Twan Huys:
'(...) eigenlijk allebei hebben ze [Nicolai en Van Baal. Jw] toch uiterste pogingen in het werk gesteld om mij de enclave in te krijgen. Dat wilde Defensie ook heel graag. De frustratie van Defensie was juist dat er geen opnames gemaakt konden worden van de goede werkzaamheden van Dutchbat in de enclave. Er zijn zelfs nog gesprekken gevoerd tussen mij en Defensievoorlichting om me dan in een militair uniform te hijsen om er dan naar toe te gaan. Maar goed, het was juridisch allemaal niet mogelijk omdat Defensie onder de VN-vlag opereerde. (...) Op dat gebied had ik de indruk dat Defensie iedereen wilde meenemen. Zeg maar voordat het allemaal slecht afliep juist veel meer perspresentie had gewenst dan er mogelijk was.'³⁸

Een groep journalisten, bestaande uit verslaggevers van Radio 1, de GPD, het ANP, een Journaal-verslaggever, een cameraman en een RTL-verslaggever, die met de eerste Dutchbatters meereisde, werd voordat Srebrenica was bereikt door de Serviërs uit het konvooi gehaald en vastgehouden in Bratunac.
Omdat Srebrenica ontoegankelijk bleef, zorgde Defensie zelf voor een enigszins geregelde aanvoer van camcorder-beelden en foto's. vanuit de enclave. Met de NOS en RTL werd afgesproken dat zij de beelden zouden delen. ANP-foto sluisde de foto's door naar de gedrukte media.

Naast de expertise die zij in eigen huis hebben maken radio, televisie en krant veel gebruik van deskundigheid van buiten. In de kranten hebben forumrubrieken tegenwoordig een veel prominentere plaats dan enkele tientallen jaren geleden. Op de opiniepagina's van vooraanstaande dagbladen zijn analyses te vinden van deskundigen van allerlei snit, sommige geschreven op uitnodiging, andere uit eigen beweging. De redacties van deze rubrieken streven meestal naar een evenwichtige verhouding tussen sturing en spontaniteit. Een voorname bedoeling van de aansturing door de redactie is, naast het verkrijgen van deskundige toelichting of gezaghebbende en relevante standpuntbepaling, het uitlokken of stimuleren van een gedachtewisseling over een actueel en belangrijk thema. In het televisienieuws en de tv-actualiteitenrubrieken vervullen de uitgenodigde deskundigen meer uitsluitend de rol van uitlegger en krijgt de analyse die zij geven de status van afdoende verklaring, in plaats van een bijdrage aan een discussie, voor zover er tenminste niet een andere expert tegenover wordt geplaatst.

In de televisie-actualiteitenrubriek van de NCRV – maar daar niet alleen - treden de deskundigen met name in de beginfase van de oorlog in Joegoslavië op. Het nieuwe en nog onbegrijpelijke moet klaarblijkelijk worden uitgelegd en verklaard. Op een gegeven moment heeft het conflict echter zijn passende interpretatiekader gekregen en valt er weinig meer toe

---

³⁸ Huys 8 juli 2000.

te voegen (Labeur).³⁹ Daarna spreken de beelden voor zich en worden de kijkers in staat geacht om de gebeurtenissen zelf op hun waarde te kunnen schatten. Het is dus niet zo dat gebeurtenissen helemaal niet in een historisch en politiek kader worden geplaatst, maar veeleer dat dit alleen in een bepaalde fase gebeurt. Bij Hier en Nu is dat in 1991 en 1992 het geval, maar daarna eigenlijk pas weer tijdens en na de val van Srebrenica.

De geleidelijk minder prominente rol van de deskundigen zou hier dus niet zozeer op toenemende Joegoslavië-moeheid, als wel op een langzamerhand uitgekristalliseerde visie op het conflict bij zowel media als publiek kunnen duiden.

Achtergronden I (tot Dutchbat)

Hoe de media in de praktijk omgingen met de grote gebeurtenissen in Joegoslavië, kan het beste worden verduidelijkt met behulp van een aantal voorbeelden. Berichtgeving, analyse en commentaar over een militair conflict, waarbij Nederland politiek en militair betrokken is, overschrijdt grenzen tussen een aantal journalistieke werkerreinen en specialismen: Den Haag, binnenland, buitenland, defensie. Met name bij de dagbladen zijn de specialismen sterk verkokerd en is er weinig onderlinge communicatie tussen bijvoorbeeld 'Den Haag' en 'Buitenland'.⁴⁰ Zo viel bij het AD het eigenlijke conflict in Joegoslavië onder buitenland, maar 'Nederland in relatie tot Joegoslavië' - bijvoorbeeld het volgen van de Nederlandse militairen ter plaatse -, onder binnenland, in dit geval onder de Haagse redactie.⁴¹ Daar komt bij dat ook werkwijzen en gehanteerde nieuwswaarden nogal divergeren. Voor typische parlementaire journalisten is het rapporteren van standpunten en uitspraken een soort tweede natuur, terwijl bijvoorbeeld buitenlandredacties zich meer met issues plegen bezig te houden. De gegevens van de inhoudsanalyse duiden erop dat daardoor (b.v. bij *de Volkskrant*) van tijd verschillen in vermelde feiten en opvattingen kunnen ontstaan, al is de invloed hiervan op de totale beeldvorming wellicht niet zo geweldig groot.⁴²

Niet alle specialismen zijn bij de media even sterk ontwikkeld. Vooral radio en televisie hebben weinig militaire kennis (meer) in huis. Specifieke kennis van de Balkan was bij de

---

³⁹ Labeur en Schut 23 november 2000.

⁴⁰ Roelofs 29 september 2000; Nysingh 14 september 2000; Kranenburg 13 september 2000.

⁴¹ Zimmermann 28 april 2000..

media bij het begin van de vijandelijkheden ook een betrekkelijk schaars goed, al waren ze er wel, de journalisten met een Joegoslavië- of tenminste een Oost-Europa-achtergrond of -specialisme, zoals Peter Michielsen en Raymond van den Boogaard bij *NRC-Handelsblad*, Othon Zimmerman bij het AD, André Roelofs van *de Volkskrant*, Dick Verkijk bij de omroep. De Nederlandse kranten waren evenmin als de omroepen voorbereid op een conflict van lange duur in Joegoslavië. *NRC-Handelsblad* had, na Frits Schaling, al jaren geen correspondent meer in Belgrado en dus werd er een andere Oost-Europadeskundige op afgestuurd, Raymond van den Boogaard, die correspondent was in Berlijn op het moment dat de afscheiding van Slovenië vaste vorm begon aan te nemen. Hij zou tot 1995 min of meer permanent in het gebied verblijven. Later werkten Alfred van Cleef (van zomer 1993 tot april 1994), Coen van Zwol (februari 1994 tot zomer 1995) en Marjon van Royen (maart 1994-eind 1995) er gedurende langere perioden.⁴³ Nicole Lucas van *Trouw* ging eind 1990 voor de eerste keer naar Joegoslavië.

De Volkskrant had wel een correspondent in Joegoslavië, alhoewel de focus van de krant traditioneel meer op verre streken dan op Europa gericht is. Toen de vijandelijkheden echter uitbraken, verruilde zij, Marianne Boissevain, overeenkomstig het beleid van de krant, Ljubljana onmiddellijk voor het veiliger Triëst. Later gingen - incidenteel - André Roelofs en - voor langere perioden - Ewoud Nysingh (Zagreb) en Frank Westerman en Bart Rijs naar het oorlogsgebied.

Kranten onderhouden, zeker in dergelijke situaties, een vrij intensief contact met hun correspondenten en verslaggevers, veelal is er dagelijks uitvoerig telefonisch contact. Over het algemeen oefenen correspondenten niet veel invloed uit op de redactionele lijn van hun krant (of omroep). Omgekeerd verschilt de mate van aansturing van correspondenten en verslaggevers van redactie tot redactie en correspondent tot correspondent.

Minder dan vroeger spreken media met één stem. De journalistiek is persoonlijker geworden, ook in de betekenis dat krant en ook radio en televisie minder dan vroeger als medium gezaghebbend spreken. De krant is dikwijls niet meer een, anonieme meneer, maar allerlei kenbare mevrouwen en meneren. Meer dan vroeger worden artikelen in kranten ondertekend, hetgeen impliceert dat zij - hoeveel prestige en vertrouwen de auteur ook geniet -, iets van hun

---

⁴² Zie Scholten, Ruigrok & Heerma.

onaantastbaarheid verliezen. Meer dan vroeger vindt men uiteenlopende of zelfs tegengestelde geluiden in de krant, ook buiten het reservaat van de vaste columnisten. Bij de ene krant – *NRC-Handelsblad* – is die individualiteit bijna tot beginsel verheven, bij een andere krant – bijvoorbeeld *de Volkskrant* – behoort onderlinge discussie over belangrijke issues en dus over de koers van de krant nog altijd meer tot de journalistieke cultuur.

Maar al is de ruimte wat kleiner geworden, dagbladen hebben nog steeds, duidelijker dan de televisierubrieken, een plek waar de mening van krant zelf ten beste wordt gegeven. Volgens Hans Laroes is het ‘de wereld beoordelend hoofdartikel’ zelfs zo ongeveer het enige waarin krant en televisie in journalistiek opzicht van elkaar verschillen.⁴⁴

Ook bij de krant is meer ruimte ontstaan voor afwijkende opinies. De behoefte om een bepaald standpunt uit te dragen is minder groot geworden. Een zekere marge van afwijking tussen correspondenten in het buitenland en de hoofdredactionele lijn werd al langer getolereerd, maar kranten bieden eigen redacteuren vaak ook de gelegenheid om onder eigen naam hun eigen analyse van nieuwsfeiten naar voren te brengen.

Bij *NRC-Handelsblad* wordt de liberale signatuur weerspiegeld in een losse structuur van het overleg van de vaste commentaarschrijvers. Hoofdredacteur en commentatoren komen traditioneel een keer per week bijeen in het Amsterdamse etablissement Keyzer. Tijdens die bijeenkomsten wordt wel over de actualiteit van de dag (en van de komende tijd gesproken), maar zonder de uitgesproken bedoeling om tot een gemeenschappelijke lijn te komen.⁴⁵

De Volkskrant kent een meer geïnstitutionaliseerd overleg waarvan de oorspronkelijke bedoeling ongetwijfeld is geweest om de redactionele koers van de krant te bepalen, te verankeren en uit te dragen, maar ook bij deze krant is daar in de loop van de tijd minder nadruk op komen te liggen.⁴⁶ We zullen daar wat uitvoeriger op in gaan, mede omdat er binnen de buitenlandredactie van *de Volkskrant* aanvankelijk vrij grote verschillen van

---

⁴³ Informatie van Peter Michielsen, *NRC-Handelsblad*.

⁴⁴ ‘Kritiek op tv-journalistiek te gemakkelijk’, URL <http://www.nrc.nl/W2/Nieuws/1998/03/03/Med/05.htm> (online 16 maart 2001).

⁴⁵ *Kranenburg* 13 september 2000.

⁴⁶ Zie ook Van Westerloo 1996; Van Vree 1996.

mening bestonden over de journalistieke aanpak van Joegoslavië (die zich ook naar buiten toe openbaarden⁴⁷).

Anders dan bij *NRC-Handelsblad* komt de commentaargroep van *de Volkskrant* dagelijks op een vast tijd bijeen onder leiding van de hoofdredacteur. Die hoofdredacteur was, gedurende bijna de gehele hier behandelde periode (tot begin 1995), Harry Lockefeer. In die tijd maakten o.a. Jan Luyten, als eerste commentator buitenland, en Jan Joost Lindner, als commentator binnenland, deel uit van de groep. Tot de commentaargroep behoort ook de chef van Forum, de rubriek waarin de hoofdartikelen worden geplaatst. Gewoonlijk komen alleen hoofdlijnen van het commentaar (of de commentaren) in de besprekingen aan de orde, maar omdat het overleg dagelijks plaats vindt, groeit er toch meestal een soort van consensus. De eigenlijke inhoudelijke discussie vindt echter (evenals bij *NRC-Handelsblad*), als het een buitenlands issue betreft, hoofdzakelijk plaats op de vergadering van de daggroep van de redactie buitenland, die meestal na afloop van het overleg in de commentaargroep plaatsvindt. Wie zich absoluut niet met de strekking van een redactioneel commentaar kan verenigen, krijgt desgewenst gelegenheid tot publicatie van dat afwijkende standpunt. Lockefeer was geen hoofdredacteur die er behoefte aan had via de commentaargroep zelf een duidelijk stempel op de lijn van de krant te drukken. Aan de andere kant is hij wel lang van mening geweest dat eigen redacteuren niet zelf op de opiniepagina behoorden te schrijven.⁴⁸ Maar ook dat standpunt is verlaten.

Betrokkenheid – december 1991

De meningen binnen de redactie buitenland van *de Volkskrant* liepen voor de zomer van 1992 ondermeer uiteen omdat de redacteuren er zeer verschillende opvattingen op na hielden over de wenselijkheid van het uiteenvallen van Joegoslavië. Daarin speelden, zoals ook bij *NRC-Handelsblad*, allerlei volkenrechtelijke factoren een rol, maar vermoedelijk ook het feit dat er veel stevige, in de tijd van de koude oorlog gevormde, oud-linkse overtuiging in de buitenlandredactie aanwezig was. Het Joegoslavische model had, zeker na de dood van Tito, al veel van zijn glans verloren, maar het stond nog steeds voor waarden van multi-etniciteit en

---

⁴⁷ Zie Ten Cate, 1998.

sociale rechtvaardigheid. De wederopstanding van het nationalisme had ook zijn griezelige kanten.⁴⁹

Eind 1991 is het uiteenvallen van het land onafwendbaar geworden, mede door de Duitse drang naar volkenrechtelijke erkenning van de afgescheiden republieken, en bereikt de etnische strijd een eerste dramatisch hoogtepunt met de verovering van Vukovar door het Joegoslavische leger.

Het is een situatie waarin *de Volkskrant*-redactie eigenlijk nog niet in staat is om een bevredigende diagnose te stellen en waarin daarom ook nog geen ondubbelzinnige (beleids)adviezen aan de politiek en de lezers worden verstrekt, behalve in morele zin. In het bewustzijn echter dat er een ramp dreigt te gebeuren, waarvan blijkbaar niemand zich voldoende bewust is, ontstaat een opmerkelijk journalistiek initiatief.

Het is om meer dan een reden zinvol om hier kort bij stil te staan. In de eerste plaats omdat de actie (evenals een aantal andere uit de tijd van de oorlog in Joegoslavië) de vraag oproept hoe terughoudend journalisten zouden behoren te zijn in het gebruiken van de hun ten dienste staande middelen tot opinievorming binnen en ook buiten de media. Belangrijker voor onze analyse is echter dat het initiatief inzicht geeft in de hoge mate van persoonlijke betrokkenheid bij enkele voornamelijk journalistieke opiniemakers. Die bleef, ons inziens, in het vervolg een bepalende factor. Tegelijkertijd laat het zien dat vooraanstaande Nederlandse journalisten bij het grote publiek en de politiek, nationaal en internationaal, een houding van voornamelijk onverschilligheid en cynisme veronderstelden. Ook dat is voor het verdere verloop een belangrijk aspect.

Tenslotte maakt het duidelijk dat er op dat moment nog geen vast omljnd interpretatiekader voorhanden is, anders dan er kan worden ontleend aan de geschiedenis en aan de symbolische betekenis van het land zelf.

De actie is achteraf gezien overigens belangwekkender om de geest die eruit spreekt dan om haar impact – die ze voorzover ons bekend buiten journalistieke kring nauwelijks heeft gehad.⁵⁰

---

⁴⁸ Lockefer 30 november 1999.

Op 31 december 1991 verschenen op de opiniepagina's van NRC-Handelsblad en de Volkskrant twee vrijwel gelijklopende artikelen.⁵¹ De auteurs waren Opinie-redacteur Elsbeth Etty en Oost-Europa-redacteur Peter Michielsen van NRC-Handelsblad en Anet Bleich en Ewoud Nysingh, buitenland-redacteuren van de Volkskrant. Het stuk was een initiatief van de beide Volkskrant-journalisten.⁵² In de stationsrestaurant van Amsterdam Centraal bespraken zij wat zij als journalist aan de burgeroorlog in Joegoslavië konden doen. Michielsen zegt dat de woede en wanhoop bij hem inmiddels zo groot waren dat hij open stond voor een ongebruikelijke oproep. Dat het appèl emotioneel was en rijkelijk naïef realiseerde hij zich.⁵³ Harry van Wijnen, de chef van de podiumpagina van NRC-Handelsblad, maakte geen bezwaar tegen plaatsing, dat neemt niet weg dat zijn hoofdredactie (Ben Knapen) er hoogstongelukkig mee was en niet akkoord ging met plaatsing in zijn krant van een gezamenlijke oproep, medeondertekend door de Volkskrant-redacteuren.⁵⁴

Het stuk in de Volkskrant, dat was ondertekend door Anet Bleich en Ewoud Nysingh, droeg de titel 'Joegoslavische oorlog schreeuwt om actie van Europese burgers'. 'Europese vredesactie is wat Joegoslavië nodig heeft' hadden Elsbeth Etty en Peter Michielsen boven het artikel in NRC-Handelsblad gezet. Als dan niemand bereid was in te grijpen, aldus eindigde de oproep, dan moesten desnoods ongewapende burgers zich maar tussen de strijdende partijen begeven.

Ondanks de kennelijke bezwaren van zijn hoofdredacteur heeft Michielsen, naar hij zegt, vanuit zijn eigen krant nooit enig negatief commentaar gekregen op het stuk, maar dat is niet de ervaring van Etty. Ook bij de Volkskrant was niet iedereen gelukkig met het initiatief, al had men daar geen problemen met de plaatsing. Buitenland-redacteur André Roelofs: 'Nee, nee. Ik was er ook niet voor, dat leek mij levensgevaarlijk, ik ben niet zo naïef, ik had die illusie niet. Volgens mij was het een bloedbad geworden.'⁵⁵

Henri Beunders liet in een ingezonden stuk in NRC-Handelsblad in scherpe bewoordingen van zijn ontstemming blijken.⁵⁶

---

⁴⁹ Bleich en Boissevain hadden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Nysingh en Roelofs, grote moeite met het uiteenvallen van Joegoslavië (Bleich 16 september 1999; Nysingh 14 september 2000; Roelofs 29 september 2000).

⁵⁰ Mient-Jan Faber reageerde zowel in NRC-Handelsblad als de Volkskrant gepikeerd op de kritiek op de vredesbeweging in de artikelen van 'een paar teleurgestelde, betrokken buitenlandredacteuren en een enkele oudcommunist' (de Volkskrant 3 januari 1992 - 'Juist de media laten het afweten in Joegoslavië' -, NRC-Handelsblad 7 januari 1992 - 'Media lijden aan beeldversmalling over de oorlog').

⁵¹ Opvallend is de hard geformuleerde inleiding van het stuk in NRC-Handelsblad, over beelden die op de tv niet worden getoond: '...de uitgestoken ogen, de afgerukte benen, de wonden die door een dumdkogel of een gloeiend heet strijkijzer worden aangericht, of een dood kind *en face* - die niet: dat schendt de waardigheid van de mens en het gemoed van de kijker.' Deze inleiding ontbreekt in de Volkskrant.

⁵² Michielsen 6 december 2000 (email); volgens Nysingh echter vooral van Etty en Bleich. Bleich was de voornaamste auteur (Bleich 30 maart 2001).

⁵³ Michielsen 6 december 2000 (email). Niettemin tonen deze journalisten zich huiverig om zich als zodanig buiten de opiniepagina van de krant openlijk in te zetten voor zaken die niet direct met de journalistieke beroepsuitoefening te maken hebben. Over Michael Stein, die de aan de Scherpenzeel-prijs verbonden cheque demonstratief bestemde om er wapens voor de Bosnische Moslims van te kopen, zegt Michielsen bijvoorbeeld: '(...) ik vond 't, ik ken hem, ik bedoel ontzettend goed, en ik heb dat eh, aan de ene kant vond ik het bewonderenswaardig wat ie daar deed. Aan de andere kant is het iets wat ik als journalist nooit zou doen.'

(Michielsen 14 september 1999; ook Bleich 16 september 1999).

⁵⁴ Etty 16 maart 2001 (telefonisch).

⁵⁵ Roelofs 29 september 2000.

⁵⁶ Henri Beunders maakte in NRC-Handelsblad van 7 januari 1992 - 'Een roekeloos initiatief voor Joegoslavië' - korte metten met de oproep en de motieven van de auteurs.

Het ontbreken van een definitief interpretatiekader bij de journalisten in die eerste tijd van het conflict wordt bevestigd door Raymond van den Boogaard, correspondent van *NRC-Handelsblad*, die erop wijst dat de eerste generatie buitenlandse journalisten in Joegoslavië geneigd was het conflict genuanceerder te beoordelen dan degenen die na hen kwamen.⁵⁷ Vanuit diens perspectief wordt deze visie bevestigd door Peter Michielsen die stelt dat een duidelijk beeld van wat het conflict nu eigenlijk inhield zich pas na verloop van tijd vormde.⁵⁸ Er is echter een opvallend verschil in interpretatie. Voor Van den Boogaard betekent deze constatering niet dat er na verloop van tijd een helderder inzicht doorbrak, maar dat het zicht op de complexiteit van de situatie en van de schuldvraag juist verloren ging. De journalisten die enkele jaren na het begin in Bosnië aankwamen, wisten al hoe de zaak in elkaar zat. Ook moreel goed en fout lagen toen al vast.

In de stukken van Anet Bleich en Ewoud Nysingh en van Elsbeth Etty en Peter Michielsen wemelt het van de historische analogieën – er wordt gerefereerd aan de Griekse en Spaanse burgeroorlogen, aan Vietnam, aan de demonstraties tegen de kruisraketten – maar verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog ontbreken.

Het beeld - Omarska augustus 1992

De beeldvorming over een conflict voltrekt zich slechts ten dele onder invloed van actuele gebeurtenissen, voor een groter deel geleidelijk en onafhankelijk hiervan. Dat geldt voor het beeld dat zich vestigt in de publieke opinie maar ook voor de visie die zich bij journalisten langzamerhand ontwikkelt. Toch kunnen bepaalde momenten achteraf als keerpunten in de opinievorming worden gereconstrueerd. Concrete gebeurtenissen treden dan, meestal bemiddeld door de media, als katalysatoren in de meningsvorming op. Die situatie doet zich in de zomer van 1992 voor. In Bosnië is dan inmiddels de (burger)oorlog uitgebroken. Wanneer het beeld zich eenmaal gevestigd heeft is het betrekkelijk immuun voor van het patroon afwijkende gebeurtenissen, zo hier over wordt bericht.⁵⁹ Een ander effect is dat de

---

⁵⁷ Van den Boogaard 5 november 1999.

⁵⁸ Michielsen 14 september 1999.

⁵⁹ Zo wijkt in de onderzochte kranten de strekking van de commentaren in bepaalde perioden nogal af van het beeld dat de gewone berichtgeving laat zien.

drempel lager wordt voor berichten die het beeld bevestigen en hoger voor die ermee in strijd zijn.

Medio 1992 is het uiteenvallen van Joegoslavië aanvaard als een voldongen feit. Men moge het hebben toegejuicht, onvermijdelijk hebben geacht of hebben betreurd, voor de meningsvorming over wat er moet gebeuren speelt het oude ongedeelde Joegoslavië dan geen overwegende rol meer. Ook niet binnen de redactie buitenland van *de Volkskrant*. Ervoor in de plaats treedt een situatie, zo lijkt het, waarin weinig verschil van mening meer bestaat over de juiste interpretatie van het conflict, waardoor bijvoorbeeld Hier en Nu/Netwerk na de zomer van 1992 ook weinig behoefte meer heeft aan deskundigen die de toestand nog eens komen uitleggen.

Zoals al is geconstateerd door Ten Cate (1998), laten *de Volkskrant* en vooral het *NRC-Handelsblad* beide in de zomer van 1992 een radicale verandering in de beoordeling van de situatie zien.⁶⁰ Aan tegengeluiden ontbreekt het niet maar de verschuiving in de teneur van de redactionele commentaren is duidelijk. De ommezwaai is te opmerkelijk om aan de bij beide kranten voorkomende ‘normale’ variatie in de commentaren te kunnen worden toegeschreven. Parallel hieraan voltrekt zich een vergelijkbare kentering in de opiniebijdragen van vooraanstaande deskundige buitenstaanders (Clingendael).⁶¹ Militair ingrijpen in Joegoslavië wordt plotseling een serieuze beleidsoptie en daarmee samenhangend verandert de betekenisgeving van het conflict.

Op 16 juni schrijft NRC-Handelsblad in een hoofdredactioneel commentaar (‘Twee burgeroorlogen’) dat de ervaring heeft geleerd dat de buitenwereld conflicten als in ex-Joegoslavië of Nagorny Karabach helaas niet kan beïnvloeden.

Minder dan twee maanden later (5 augustus 1992, ‘Ingrijpen noodzakelijk’) meent de krant dat bezwaren tegen militair ingrijpen, ontleend aan ervaringen opgedaan in Vietnam, Libanon en Ulster (het conflict is te groot en de achtergronden te complex) en Cambodja, Angola, Afghanistan (een oplossing komt er pas als de partijen uitgeput raken), niet opgaan. De ‘waarden waarvoor Europa zegt te staan’ staan op het spel en dus moet er worden ingegrepen. ‘Iedere dag die verstrijkt valt er minder te beschermen’.

De luitenant-kolonel Van den Doel, als onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Internationale Betrekkingen ‘Clingendael’, schrijft op 14 mei in NRC-Handelsblad (‘Militair ingrijpen in Bosnië-Herzegovina niet de oplossing’) dat peace-enforcement ‘een onhaalbare optie’

⁶⁰ Zie Scholten, Ruigrok en Heerma 2001.

⁶¹ Indertijd (in de *Volkskrant* van 5 augustus 1992) trouwens al door André Roelofsesignaleerd.

is die onvermijdelijk 'tot nog meer bloedvergieten' zal leiden. De vergelijking met de Golfoorlog gaat zijns inziens niet op en de internationale gemeenschap zal zich bij militaire interventie moeten voorbereiden op een 'langdurige guerilla-oorlog'.

Op 1 augustus luidt de kop boven een nieuw artikel van Van den Doel in dezelfde krant weliswaar 'Westen dient snel te interveniëren in conflict Balkan', maar de teneur is nog steeds dat dit ondanks toenemende druk van de publieke opinie praktisch onhaalbaar is.

Niettemin bepleit hij samen met Voorhoeve, de directeur van Clingendael, enkele dagen later toch gewapenderhand ingrijpen 'om het bloedvergieten te beperken' (de Volkskrant 5 augustus 1992). De interventie zou ten doel moeten hebben 'het inrichten van opvanggebieden onder internationaal gezag' ('veilige havens'), het 'bevrijden van gevangenen uit de concentratiekampen' (door 'commando's en *special forces*') en het 'beveiligen van aanvoer en distributie van humanitaire hulp'.

Op 10 augustus schrijven zij in NRC-Handelsblad: 'Er is een levensgroot risico dat niets doen een grote Balkanoorlog veroorzaakt. Uit vrees voor de risico's van een humanitaire interventie roept de wereld een nieuw bloedbad over zich af.'⁶²

(zie ook Scholten, Ruigrok & Heerma 2002a, hoofdstuk 8)

Een tweede opmerkelijk fenomeen is dat de analyse van wat er in Joegoslavië gebeurt en wat eraan gedaan zou moeten worden meer dan voorheen wordt geplaatst in het historische kader van de tweede wereldoorlog en dat de termen waarin dit gebeurt rechtstreeks refereren aan gebeurtenissen toen.

Voorhoeve en Van den Doel openen hun artikel op de Forum-pagina van *de Volkskrant* van 5 augustus 1992 als volgt:

'Het is onvoorstelbaar dat 46 jaar na de volkenmoord op de joden opnieuw in een Europees land stelselmatig een bevolkingsgroep wordt verjaagd en afgeslacht, terwijl geen enkele mogendheid of internationale organisatie daar paal en perk aan weet te stellen.'

In de ondertitel van het artikel heet het: 'Als het volkenrecht ons al niet dwingt tot actieve bestrijding van genocide in Bosnië, dan dwingt toch de ethiek ons tot optreden tegen massamoord, marteling, uithongering en verdrijving...'. Met het volkenrecht wordt het internationaal verdrag tegen genocide uit 1948 bedoeld en de stelling, dat de morele plicht nu zwaarder dient te wegen dan de bezwaren tegen interventie, steunt op de gedachte dat 'het Kwaad' zal overheersen, indien 'goede mensen' besluiten niets te doen.

André Roelofs schrijft in een commentaar⁶³ in hetzelfde nummer van *de Volkskrant*:

'Inmiddels zijn de Serviërs een 'etnische schoonmaak' begonnen zoals Europa de laatste 45

---

⁶² Van den Doel is in deze periode drie maal gast in de tv-actualiteitenrubriek Hier en Nu (op 22 en 29 juni en op 31 augustus).

jaar niet meer heeft meegemaakt.’⁶⁴ Ook in de *NRC* wordt de analogie met de tweede wereldoorlog gehanteerd, zij het in veel bedekter termen dan in *de Volkskrant* (‘Europa heeft het allemaal eerder meegemaakt’).

Welke gebeurtenissen speelden zich in deze periode af die als katalysatoren in de beeldvorming kunnen hebben gefunctioneerd? Sinds april wordt er overal in Bosnië-Herzegovina en in het bijzonder in en om Sarajevo gevochten. Op 15 mei doet de Bosnische minister van buitenlandse zaken Silajdzic een beroep op de Veiligheidsraad om veilige gebieden in te stellen als voor de Koerden in Noord-Irak. De Amerikaanse minister van buitenlandse zaken Baker zegt op 24 mei dat Amerika de VN zal oproepen om Servië dezelfde sancties op te leggen als Irak. Hij verwijt de Serviërs Nazi-methoden toe te passen bij het etnisch zuiveren van gebieden. Drie dagen later worden mensen die in Sarajevo in de rij staan voor brood getroffen, (vermoedelijk) door artillerievuur. Er vallen zestien doden, 140 mensen raken gewond. In de Amerikaanse krant *Newsday* meldt Roy Gutman op 19 juli dat de Serviërs duizenden Moslims en Kroaten hebben gedeporteerd uit Noord-West Bosnië onder omstandigheden die doen denken aan de transporten van Joden in de tweede wereldoorlog.⁶⁵ Hij beschrijft de toestand in een gevangenkamp in Manjaca. In *The Guardian* van 29 juli bericht Maggie O’Kane over concentratiekampen in Omarska, Trnopolje en Bratunac. In een vraaggesprek met de BBC op 31 juli vergelijkt Izetbegovic, de president van Bosnië-Herzegovina, de Bosnisch-Servische leider Karadzic met Hitler wegens diens etnische zuiveringen. Op 2 augustus schrijft Gutman in *Newsday* onder de kop ‘Serbs’ Death camps’ dat de Serviërs concentratiekampen hebben ingericht waar honderden dreigen te verhongeren of te worden geëxecuteerd. Een dag later zegt de Amerikaanse regering al te hebben geweten van het bestaan van concentratiekampen. De Bosnische VN-ambassadeur Sacirbey bevestigt in het NOS- Journaal van 4 augustus eveneens het bestaan van concentratiekampen waar burgers door de Serviërs worden gemarteld en gedood. ITN-verslaggevers Ian Williams en Penny Marshall bezoeken samen met Ed Vulliamy van *The Guardian* kampen in Omarska en Trnopolje. De beelden worden op 6 augustus in Engeland uitgezonden, dezelfde dag zijn ze in het Journaal op de Nederlandse televisie te zien, een dag later in NOS Laat.⁶⁶ De Amerikaanse president Bush verklaart na het zien van de beelden: ‘No one can see the pictures or hear the accounts of this human suffering and not be deeply moved (Seib, 2000:60) en in NOS Laat zegt minister van defensie Ter Beek: ‘Als je toch die vreselijke beelden ziet van die stumperds daar in Joegoslavië, kan je dat toch ook als wereldgemeenschap niet zomaar laten passeren.’⁶⁷ De Tweede Kamer onderbreekt het zomerreces om de toestand te bespreken.

Het beeld van de uitgemergelde Fikret Alic achter het prikkeldraad van het kamp van Trnopolje – meestal aangeduid als Omarska - is tot een beeldmerk van de oorlog in Bosnië

⁶³ ‘Kunnen we nog blijven zuchten en protesteren.’

⁶⁴ Op 4 augustus had de *Volkskrant* al een artikel geplaatst van Anthony Lewis van de *New York Times*, getiteld ‘Geweld op de Balkan’, waarin de historische analogie met WOII scherp wordt aangezet. Lewis is een van de betrekkelijk weinige pleitbezorgers van militair ingrijpen in de Amerikaanse media.

⁶⁵ De kop boven het artikel luidt: ‘There is no food, there is no air’. Twee dagen later kopt *Newsday*: “‘Like Auschwitz’”. Serbs pack Muslims into freight cars’. Zie ook Gutman, 1993.

⁶⁶ NOS Laat zendt op 10 augustus 1992 een gedeelte uit van een interview van de Britse televisie met Ed Vulliamy.

⁶⁷ In Kees Schaepman, ‘De vredeshaviken willen actie.’ *Vrij Nederland* 19 september 1992.

geworden.⁶⁸ Britse tabloids hebben de dag na de uitzending op de Britse tv nauwelijks woorden nodig om het te duiden: de Star kopt ‘Belsen 1992’ en de Mirror ‘Belsen 92’.⁶⁹ De associaties met een concentratiekamp oproepende televisiebeelden van ITN hebben onmiskenbaar grote invloed gehad. Het zijn beelden die vrijwel iedereen zich herinnert. De chronologie van de omslag in *de Volkskrant* en *NRC-Handelsblad* laat echter zien dat het in elk geval niet deze televisiebeelden kunnen zijn geweest die tot de veranderde stellingname begin augustus 1992 hebben geleid.⁷⁰ De berichtgeving over de kampen heeft trouwens ook niet tot een onmiddellijk krachtig ingrijpen in het conflict geleid.⁷¹

Het is de gezamenlijke werking van de berichtgeving in woord en beeld en de historische categorieën die er direct door worden geactiveerd die lijkt te hebben gezorgd voor een krachtig effect op de korte termijn en bij velen ook voor een meer blijvende uitwerking op hun kijk op het conflict.

Joodse organisaties in de Verenigde Staten, aldus Michielsen in *NRC-Handelsblad*, stellen al direct dat de term Holocaust van toepassing is op de situatie in Bosnië en dat een naam als Omarska thuis hoort in het rijtje Auschwitz-Treblinka-Dachau.⁷² ‘Holocaust imagery’, meent Moeller (1999:223) ‘reverberates for Americans as the extreme benchmark of atrocity. The Holocaust has been appropriated as a cultural icon unequivocal in its meaning.’ In *Newsweek*⁷³ vraagt Charles Lane zich af, of er zoveel opschudding zou zijn geweest als Gutman niet de term ‘death camps’ zou hebben gebruikt.

Wellicht is de weerklank van deze symbolen nog sterker in landen, als Nederland en Duitsland, waar de tweede wereldoorlog nog tot een psychologisch nabij en deels onverwerkt

---

⁶⁸ De controverse die over de opnamen zelf is ontstaan (waren ze gemanipuleerd of niet) is niet onbelangrijk, maar hier even minder relevant.

⁶⁹ The Economist 15-21 augustus kopte ‘Not quite Belsen’. Zie voor een analyse ook Halonen 1999.

⁷⁰ Vergelijk ook Shaw, 2000.

⁷¹ Sommige journalisten waren dat enkele jaren later blijkbaar al weer vergeten. In het VARA/NPS-programma MiddagEditie leidde Inge Diepman op 9 juni 1997 een discussie tussen Cees Labeur van Netwerk en hoogleraar communicatiewetenschap Cees Hamelink over mogelijke manipulatie met de beelden van Omarska in met de woorden: ‘Regeringsleiders als Major en Bush besloten dat de situatie in voormalig Joegoslavië zo niet langer door kon gaan en reageerden door in te grijpen.’

⁷² In: Peter Michielsen, ‘Het geweten spreekt wel wat laat’, *NRC-Handelsblad* 13 augustus 1992. Bijvoorbeeld ook in een uitzending van het televisieprogramma Reporter (KRO 17 december 1993), gewijd aan het falen van de Europese politiek inzake Bosnië, werden Holocaust en de kampen in Bosnië nadrukkelijk met elkaar in verband gebracht.

⁷³ Charles Lane, ‘When is it genocide?’. *Newsweek* 17 augustus 1992.

verleden behoort.⁷⁴ In Barcelona probeert een radiojournalist er premier Lubbers van te overtuigen dat hij toch echt niet naar een Olympische voetbalwedstrijd kan blijven kijken, terwijl net de beelden van Omarska op de televisie zijn geweest. De behoefte om de ex-Joegoslaven, en vooral de Serviërs een lesje te leren is, volgens Kees Schaepman in *Vrij Nederland* (19 september 1992), ‘pas echt opgelaaid na de televisiebeelden van magere mannen achter prikkeldraad. Concentratiekampen!’⁷⁵

Met de geringe weerklank van de dramatische oproep die hij met zijn collega’s eerder deed wellicht nog in het achterhoofd, constateert Peter Michielsen wat wrang, ‘Dat heeft toch iets merkwaardigs, want het geweten is wel wat laat gaan spreken. Er wordt in ex-Joegoslavië al een jaar gevochten. Er zijn al een jaar gevangenkampen. Er worden al een jaar mensen gefolterd en vermoord en steden in puin geschoten. (...) Men krijgt de indruk dat de mensenrechten pas worden geschonden sinds die Britse televisieploeg toegang kreeg tot het kamp Omarska en het woord “concentratiekampen” voor het eerst viel.’⁷⁶

Michielsen toont zich (evenals zijn *NRC*-collega J.H. Sampiemon⁷⁷) bewust van de radicalisering van het taalgebruik en de mogelijke gevolgen daarvan.

‘Dus toen op een gegeven moment die Bosnische kampen werden ontdekt, toen we die magere skeletten op de televisie te zien kregen, toen was het meteen concentratiekamp dit en concentratiekamp dat. Dat woord hebben wij dus bewust helemaal nooit willen gebruiken, omdat we vonden en vinden dat die kampen niet vergelijkbaar zijn met kampen zoals Auschwitz, waarvoor wij het woord concentratiekamp hebben gereserveerd.’⁷⁸

NRC-Handelsblad is, blijkens de inhoudsanalyse, inderdaad terughoudend geweest in het gebruik van de term concentratiekamp, maar dat betekent niet dat het tweede wereldoorlog-perspectief in berichtgeving, analyse en commentaar in die krant afwezig is. In *de Volkskrant*

---

⁷⁴ Zie Ward op den Brouw, ‘Televisiebeelden uit kampen hebben invloed op beleid’. *NRC-Handelsblad* 13 augustus 1992. Op den Brouw wijst erop dat de bereidheid om vluchtelingen op te nemen in Duitsland en Nederland plotseling is toegenomen: ‘de beelden uit Servische vluchtelingenkampen deden hun werk’.

⁷⁵ Wellicht ligt hier ook een verklaring voor het wel geconstateerde feit (zie Honig & Both 1996) dat de stemming in Nederland verhoudingsgewijs zeer anti-Servisch was, terwijl een voorkeur voor de ene of de andere bevolkingsgroep hier, in tegenstelling tot Engeland en Frankrijk (pro-Servisch) en Duitsland (pro-Kroatisch), geen historische wortels heeft. Zie ook Grundmann, Smith en Wright 2000.

⁷⁶ ‘Het geweten spreekt wel wat laat’. *NRC-Handelsblad* 13 augustus 1992.

⁷⁷ J.H. Sampiemon, ‘Het gevaar van historische analogieën’. *NRC-Handelsblad* 13 augustus 1992.

⁷⁸ Michielsen 14 september 1999. Zie ook: Peter Michielsen, ‘Excessen in Bosnië: wel aanwijzingen, maar geen bewijzen’. *NRC-Handelsblad* 3 augustus 1992 en Peter Michielsen, ‘Het geweten spreekt wel wat laat’. *NRC-Handelsblad* 13 augustus 1992.

komt dat interpretatiekader duidelijker naar voren, omdat er blijkbaar minder schroom is beladen termen te hanteren. Voor populaire kranten (als *De Telegraaf*) en voor het televisienieuws is een scrupuleuze taalkundige en legalistische afweging van alternatieven nog wat ingewikkelder, omdat een issue bij een al te voorzichtige woordkeuze moeilijk helder te maken is voor het publiek, althans niet zonder uitvoerige toelichting.⁷⁹

De inkadering van de gebeurtenissen in Joegoslavië in de geautoriseerde versie van de geschiedenis van de tweede wereldoorlog – of dit terecht of ten onrechte plaatsvond is hier van minder belang - heeft naar het zich laat aanzien gevolgen gehad voor de oordeelsvorming over interventie in het conflict en het mogelijke Nederlandse aandeel daarin en wellicht ook voor de beoordeling van wat zich daarna – na Srebrenica - heeft afgespeeld. In de eerste plaats leidt modellering van de Joegoslavië-problematiek overeenkomstig het interpretatiekader dat WOII biedt tot een verhoogde aandrang om ‘iets te doen’. De gruwelijkheden en de beelden ervan zijn op zichzelf al genoeg voor het doen ontstaan van het ‘something-must-be-done’ gevoel (Hurd), maar inpassing in het WOII-kader intensificeert en verhoogt de impact. Van dit effect waren de strijdende partijen in Joegoslavië zich terdege bewust – en zij maakten daar ook propagandistisch gebruik van. De tweede wereldoorlog is: ‘Dit nooit weer’. Inkadering in het frame van de tweede wereldoorlog maakt helder dat er goed is en fout, dat er daders zijn en slachtoffers en ook wie dit zijn. Van belang voor het verdere verloop is dat dit frame haaks staat op de officiële Verenigde Naties-opvatting waarin een dergelijk onderscheid tussen partijen werd afgewezen.

De tweede wereldoorlog levert ook kant en klare recepten voor oplossingen: geen appeasement, geen München, wel Churchill maar niet Chamberlain.⁸⁰ Wie toegeeft maakt zich moreel mede schuldig. Een misdadig regime luistert alleen naar geweld en is alleen te stoppen door hard en doeltreffend militair ingrijpen.

---

⁷⁹ Ook Pilgram 27 september 2000. Overigens heeft ook het NOS Journaal bewust geprobeerd om te grote woorden te vermijden (Laroes 18 november 1999).

⁸⁰ Zie voor gebruik van deze historische analogie (o.a. door de Bosnische president Izetbegovic) Biolley (1993).

Juist deze betekenisgeving aan het conflict in Joegoslavië verklaart mede waarom de roep om ingrijpen deels uit nogal onverwachte hoek kwam, niet van de generaals maar van hen die Kees Schaepman treffend aanduidt als de ‘vredeshaviken’.⁸¹

Vóór de zomer van 1992 wordt er voornamelijk aan de tweede wereldoorlog gerefereerd om duidelijk te maken hoe ingewikkeld het conflict in Joegoslavië in elkaar zit en wordt de partizanenstrijd aangehaald om de onmogelijkheid van effectief militair ingrijpen te onderbouwen. Ten Cate (1998) laat zien dat niettemin ook na die tijd andere historische analogieën – de Balkangeschiedenis, Vietnam, Afghanistan - in het interventiedebat aan bod blijven komen. Ook in *de Volkskrant* blijven redacteurs zich nog tegen interventie uitspreken⁸², maar ‘politiek correct was dat je diende voor ingrijpen te zijn.’⁸³

Aan de andere kant heeft niet iedereen een verwijzing naar de tweede wereldoorlog nodig om toch voor ingrijpen te zijn. Wanneer minister van ontwikkelingssamenwerking Pronk in Trouw (22 augustus 1992) verklaart dat het Westen moet ingrijpen, omdat in Joegoslavië het Hitlerdom aan de macht is, reageert zijn collega Ter Beek: ‘Ik heb daarvoor het Hitlerdom niet nodig.’⁸⁴

Wellicht is de belangrijkste verandering die in de zomer van 1992 optreedt dat voor het eerst de indruk gaat ontstaan dat een reeds langer door velen om morele redenen noodzakelijk geachte interventie ook praktisch militair mogelijk is, indien de politieke wil er zou zijn.

In de zomer van 1992 loopt de interpretatie van de feiten in de dagbladen vrijwel parallel met de feitelijke berichtgeving. Serviërs en Moslims vervullen de rollen van daders en slachtoffers, overeenkomstig de loop van de gebeurtenissen in de zomer van 1992. Deze interpretatie, dit beeld, weergegeven in commentaren, columns en externe bijdragen, blijft over het geheel van de media genomen ook in de volgende jaren bestaan, ondanks veranderende omstandigheden en veranderende berichtgeving en verschillen tussen de kranten onderling. In 1993 berichten de kranten over wandaden van verschillende partijen, van

---

⁸¹ Kees Schaepman, ‘De vredeshaviken willen actie’. Vrij Nederland 19 september 1992.

⁸² Joris Cammelbeeck, ‘Mislukte interventie is erger dan niets doen’. De Volkskrant 28 april 1993. Laroes (18 november 1999) meent dat er, in tegenstelling tot later ten tijde van Kosovo, van een massale roep om in te grijpen geen sprake was.

⁸³ Pilgram 27 september 2000.

⁸⁴ Wio Joustra & Jan Trom, “‘Er bestaan geen militaire operaties zonder risico’s’”. De Volkskrant 15 september 1992.

Serviërs voornamelijk, maar ook van Kroaten en Moslims. De commentaren plaatsen de Serviërs dan echter meer in de rol van de ‘bad guys’ dan men op grond van de feitelijke berichtgeving in het jaar 1993 zou verwachten. In 1995, wanneer het meeste nieuws betrekking heeft op wreedheden van Bosnisch-Servische kant, lijkt er een grotere mate van overeenstemming te zijn tussen commentaar en berichtgeving.⁸⁵

Dit is ongeveer het beeld dat de ‘tweede generatie’ Nederlandse journalisten die Joegoslavië aandeed zich van het conflict zou hebben gevormd: (Bosnische) Serviërs en Moslims in de posities van daders en slachtoffers en de Kroaten in een vage rol daartussenin.⁸⁶ Ook voor deze journalisten geldt echter dat zij in het algemeen de Serviërs wel als voornaamste maar niet als de enige boosdoeners beschouwden. Die brede omschrijving past overigens op de visie van vrijwel alle Nederlandse journalisten, maar daarbinnen bestaan grote onderlinge verschillen. Vaak gaat een bepaalde visie gepaard met een journalistieke rolopvatting: afstandelijk of betrokken, neutraal of geëngageerd.

De Duitse CDU-parlementariër Stefan Schwarz zegt, in een gesprek met Willem Beusekamp⁸⁷, toen correspondent van *de Volkskrant* in Bonn, dat alle partijen in Joegoslavië zich schuldig maken aan wandaden, maar dat die van de Kroaten en Moslims het beste kunnen worden vergeleken met die van het Poolse verzet tegen de Duitsers tijdens de tweede wereldoorlog en die van de Serviërs met het optreden van de troepen van Nazi-Duitsland zelf. Voor de ene past begrip, de andere zijn niet goed te praten. De Nederlandse freelance verslaggever Harald Doornbos staat dicht bij deze opvatting. Tijdens een gesprek dat Wendy

---

⁸⁵ Hetgeen op zichzelf niet betekent dat het dominante beeld daarom onjuist zou zijn. De discrepantie is overigens veel groter bij de columns en externe bijdragen (zie inhoudsanalyse).

⁸⁶ Van den Boogaard 5 november 1999. In de VN-visie hadden alle partijen in beginsel evenveel schuld. De Nederlandse peacekeepers hanteerden officieel ook dit ‘blauwe’ standpunt. Sommige commentatoren menen dat uitgezonden Nederlandse militairen van docenten als de cultureel antropoloog René Grémaux en de historicus Abe de Vries een pro-Servische visie op het conflict voorgezet kregen (Frank Westerman, ‘VN-soldaat krijgt les in Servische argumenten’, NRC Handelsblad 29 juli 1995; Petra de Koning, ‘Docenten Clingendael leerden soldaten hún lesje’, VN 15 maart 1997; René Grémaux en Abe de Vries, ‘De term ‘genocide’, VN 29 maart 1997; Westerman & Rijs 1997:119). Zie ook: Ewoud Nysingh, ‘Couzy was tevoren op de hoogte van tekst overste Karremans’, de Volkskrant 11 augustus 1995: “‘De media’ krijgen van de militairen de schuld van het volgens hen eenzijdige beeld dat “alleen de Moslims zielig zijn”. Dit leren zij ook tijdens hun opleiding in Ossendrecht.’ Ewoud Nysingh heeft sedert de zomer van 1995 herhaaldelijk gewezen op anti-Moslim-sentimenten onder Dutchbatters (o.a. Ewoud Nysingh, ‘Chef Dutchbat-2 geeft hekel aan Moslims toe’, de Volkskrant 1 september 1995; Nysingh 14 september 2000).

⁸⁷ ‘Duitse parlementariër Schwarz inventariseert misdaden Serviërs’. De Volkskrant 14 januari 1993.

Traa had met vier Nederlandse oorlogscorrespondenten⁸⁸ geeft hij toe dat hij partij heeft gekozen, maar

‘als je deze oorlog vergelijkt met de Spaanse burgeroorlog, dan zie je dat ook daar alle grote journalisten, Hemingway en Orwell, partij hebben gekozen. Je had toen duidelijke blokken: fascisten en anti-fascisten. Ik vond Sarajevo heel erg te vergelijken met de Spaanse Burgeroorlog. Echt een anti-fascistische strijd. Natuurlijk weet ik dan aan welke kant ik sta. Dan laat ik dat ook merken.’

Voor Fons de Poel en Bart Nypels van Netwerk/Brandpunt was het ook in de grond een strijd tussen fascisme en democratie en geen etnisch conflict. ‘En daarin moet je af en toe kiezen.’⁸⁹

De meeste journalisten lijken te hebben geredeneerd als RTL4-verslaggever Willem Lust:

‘(...) Dan vind ik het onterecht eigenlijk om alle partijen over een kam te scheren. (...) Dat conflict was toch te wijten aan de Serviërs. (...) Dat idee dat de Serviërs de hoofdschuldigen waren. Dat zij in ieder geval de enigen waren die de oorlog hadden kunnen voorkomen. Als zij gewild hadden dat er geen oorlog was, was er geen oorlog geweest. Maar zij wilden het wel. Daardoor is die oorlog ontstaan. Wat er later door de Moslims en de Kroaten gebeurde is allemaal slecht. Maar de oorzaak is geweest: de Serviërs die de oorlog begonnen zijn en ook wilden omdat ze dachten dat ze die binnen een paar weken zouden winnen.’⁹⁰

Of als Hier en Nu-hoofdredacteur Cees Labeur:

‘de teneur was (...), in ieder geval bij ons, dat ze natuurlijk allemaal de vreselijkste dingen uithaalden, maar dat de Serven dat allemaal grootschaliger deden en met veel meer macht en middelen. Dat hebben wij wel voortdurend vastgesteld en dat was ook zo.’⁹¹

Aan het andere einde van dit spectrum staan verslaggevers als Nicole Lucas (Trouw), Raymond van den Boogaard en Marjon van Royen van *NRC-Handelsblad* en buitenland redacteur van het *Algemeen Dagblad* Othon Zimmermann:

‘Ik sta altijd op het standpunt dat het conflict in de Balkan wel is aangezwengeld door de Serviërs, maar met veel liefde is ontvangen door de Moslims en de Kroaten en de

---

⁸⁸ ‘Vier oorlogscorrespondenten in de frontlinies van het vak’. De Journalist 24 september 1999. Zie ook: Willem Offenbergh, ‘De CNN-factor’. Wordt Vervolgd 12/1 december 1999-januari 2000.

⁸⁹ De Poel en Nypels 28 oktober 1999.

⁹⁰ Lust 19 juli 2000.

⁹¹ Labeur 16 augustus 1999.

Slowenen enz. De Kosovaren ook later. De verantwoordelijkheid ligt wel degelijk in mijn ogen bij het regime. Maar daarnaast is er nog wel wat te vertellen.⁹²

Op den duur komt er meer kritiek op deze opstelling. Lucas c.s. kregen het verwijt dat ze te neutraal waren of ‘een objectiviteit nastreefden die niet bestond’, dat ze ‘de schuldvraag altijd in het midden legden’.⁹³ Elke nuancering, zegt Zimmermann, ‘maakt van jou een pro-Servische journalist’.⁹⁴ Volgens Van den Boogaard vonden collega’s op de krant dat hij meer de kant van de onderdrukte moslims moest kiezen. Het is een van de redenen, denkt hij, waarom de *NRC* het nodig vond ook anderen, zoals Alfred van Cleef, naar Joegoslavië te sturen.⁹⁵

Wanneer een bepaalde visie op een situatie vanzelfsprekend wordt, ontstaat het gevaar dat feiten die van het verwachte afwijken niet meer worden opgepikt en andere die in het patroon passen te gemakkelijk voor waar worden aangenomen.⁹⁶ Dit vormt nog een extra probleem voor een accurate verslaggeving, naast de toegenomen snelheid van de berichtgeving, de onderlinge concurrentie tussen de media en de belemmeringen in voormalig Joegoslavië zelf voor toepassing van normale methoden van journalistieke afweging en controle.

Alhoewel zowel de nieuwsgaring als de verslaglegging over de gevangenkampen in Bosnië-Herzegovina buitengewoon omstreden zijn, is het gevaar dat er onvoldoende controle van feiten plaatsvindt juist bij zo’n opzienbarende nieuwsgebeurtenis betrekkelijk klein. Wel is het ontstaan van een hype praktisch onvermijdelijk, omdat natuurlijk iedereen de kampen moet ‘ontdekken’.⁹⁷

De totstandkoming en vervolgens de wereldwijde verbreiding van de ‘Omarska’-beelden laten iets zien van dit journalistieke proces. Dat Williams en Marshall door ITN worden uitgestuurd op beelden van kampen komt niet uit de lucht vallen maar heeft te maken met de eerder

---

⁹² Zimmermann 28 april 2000.

⁹³ Wendy Traa, ‘Vier oorlogscorrespondenten en de frontlinies van het vak’. *De Journalist* 24 september 1999.

⁹⁴ Zimmermann 28 april 2000.

⁹⁵ Van den Boogaard 5 november 1999. Die veronderstelling is onjuist, volgens Peter Michielsen (email 6 december 2000).

⁹⁶ Zie ook Vasterman 2000.

⁹⁷ Natuurlijk is wel het gevaar aanwezig dat iedereen zich maar op één partij stort, de Bosnische Serviërs in dit geval. Overigens is het niet altijd gunstig wanneer een bericht uit een betrouwbaar geachte bron komt, omdat dit de aandring om zelf de juistheid ervan te controleren vermindert: ‘(...)als die beelden zo sec binnenkomen en ze komen ook nog eens een keer van ITN, en via de Guardian, dan ga je er vanuit, dat is de situatie (...)’ Nova-redacteur Brugsma 2 februari 2000. Laroes (24 november 1999): ‘Je kan niet zeggen in dit soort omstandigheden van we zenden het niet uit zolang we niet weten hoe het komt, want dan had je het nu nog niet gedaan.’

verschenen berichten daarover van O’Kane in The Guardian. Om soortgelijke redenen krijgt ook RTL-verslaggever Willem Lust zo’n opdracht, wanneer hij zich eind juli-begin augustus 1992 in Kroatië bevindt in verband met de presidentsverkiezingen daar en de komst van Bosnische vluchtelingen naar Nederland.⁹⁸

Er ontstaat zo een olievlekwerking, maar ook neemt de kans toe dat een zeepbel tijdig wordt doorgeprikt. Lust ziet zelf kampen en is zo in de gelegenheid wat hij ziet te toetsen aan de berichten en de beelden. Zijn eigen indrukken stemmen daar in dit geval mee overeen.

‘Over die eerste periode hebben we een verhaal gemaakt over de concentratiekampen die er rond Banja Luka met name waren. Dat was na Omarska. Een paar dagen daarna geloof ik. Het voordeel wat ik had ten opzichte van de mensen die daarvoor waren geweest, is dat ik Duits spreek. Die daar geweest waren spraken geen Duits en een heleboel van die mannen die daar zaten spraken Duits. De bewakers spraken geen Duits maar de mannen die daar zaten wel. Zij waren gastarbeiders geweest. Dus ik kon beter met die mannen praten.

Ik ben ook in die kampen geweest. Geen vernietigingskampen, maar concentratiekampen. Je kunt niet spreken over normale gevangenenkampen. Het was echt vreselijk daar. Dat men zich af gaat vragen of je dat wel concentratiekamp mag noemen. Dat het prikkeldraad er alleen stond voor de versiering. Nou, absoluut onzin. Dat is absoluut niet waar.

Ik ben daar niet geweest. Ik ben niet bij het kamp van Omarska geweest. Ik ben bij een kamp in de buurt van Banja Luka geweest. Tenminste wel diezelfde kant op. Zo ver ik waar kon nemen kregen daar mensen niet genoeg te eten. Ze werden mishandeld. Ze werden gekoeioneerd in dat prikkeldraad om ze binnen te houden.

Het was niet Omarska. Het was Manjaca of zo iets.

Wat ik gezien heb van de beelden die ik me kan herinneren, die kwamen aardig overeen met wat ik zelf gezien heb. Behalve dan dat in het kamp waar ik geweest ben de mensen het niet in hun hoofd zouden halen om bij het prikkeldraad te komen. Daar was de sfeer niet naar. Het was er veel strakker. Ze waren daar zeer timide. Ze moesten ook zitten, allemaal in lange rijen. Ze zaten daar gewoon de hele dag.⁹⁹

Voor Lust herhaalt dit patroon zich wanneer hij zich rond kerst 1992 opnieuw in Joegoslavië bevindt, op het moment dat in Nederland berichten over gruwelen in Servische verkrachtungskampen de media bereiken. Lust: ‘De redactie belde voortdurend op met allerlei verhalen over dat ik deze gruweldaden moest onderzoeken. (...) Dat moest ik dan allemaal maar eens even gaan onderzoeken daar. (...) Die reizen die dan voor een paar dagen gepland waren gingen ook vaak eindeloos lang duren omdat er iedere keer weer iets nieuws was.’¹⁰⁰

⁹⁸ Zijn interviews met ex-gevangenen werden uitgezonden in RTL Nieuws van 4 en 5 augustus 1992.

⁹⁹ Lust 19 juli 2000.

¹⁰⁰ Lust 19 juli 2000.

Opnieuw een voorbeeld dus van kuddejournalistiek, van wat *NRC*-journalist Mark Kranenburg omschrijft als: ‘Er is wat aan de hand. We moeten daarop focussen. Dat beeld. Dat beperkte beeld. Dat krijgt dan alle aandacht. Dat krijgt dan een versterkend effect. Het vliegwieleffect. (...) Er is niemand die zegt: “Dit leggen we allemaal opzij en we gaan het van de andere kant bekijken!”.’¹⁰¹ Het is niet alleen een voorbeeld van kuddegedrag, waaruit mediahypes ontstaan, het voorval laat ook zien hoe veel lager de drempel is voor nieuws dat past in een vanzelfsprekend geworden referentiekader.

Directe aanleiding voor de opdracht aan Lust was het door Bondsdaglid Stefan Schwarz ingestoken gerucht over Mengele-achtige experimenten met Bosnische vrouwen. Het bericht werd nadat het in Duitsland door de *Bild Zeitung* en Sat1 was verspreid ijlings door Nederlandse media overgenomen, onder meer via de correspondent in Bonn van *de Volkskrant*, Willem Beusekamp en door RTL Nieuws, de opdrachtgever van Willem Lust.¹⁰² Het gerucht bleek achteraf niet juist te zijn.¹⁰³ Het lijkt waarschijnlijk dat een dergelijk bericht zorgvuldiger zou zijn gecontroleerd en geredigeerd, indien het niet zo voortreffelijk zou hebben gepast in een lange reeks van bevestigde wreedheden maar bovenal in het inmiddels gevestigde beeld van de situatie in Joegoslavië. Hetzelfde geldt voor het overnemen van onbevestigde en soms hoog opgeschroefde aantallen slachtoffers (al of niet op instigatie van hulporganisaties¹⁰⁴) en van geruchten dat de Serviërs de raketten al hadden klaar staan om een derde wereldoorlog te ontketenen¹⁰⁵. Ook de wijze waarop in een avondvullende uitzending over Joegoslavië van de KRO sommige beelden en feiten in de presentatie ten onrechte een ‘anti-Servische’ lading kregen heeft vermoedelijk meer te maken met slordigheid als gevolg van dit gevestigde beeld, dan met enige kwade vooropgezette bedoeling.¹⁰⁶

---

¹⁰¹ Kranenburg 13 september 2000.

¹⁰² Willem Beusekamp, ‘Artsen Servië doen proeven op moslimvrouwen’, de *Volkskrant* 4 januari 1993; RTL Nieuws 4 januari 1993. Zie ook Anstadt 1999:194.

¹⁰³ Beusekamp zelf rectificeerde het min of meer in een vraaggesprek met Schwarz in de *Volkskrant* van 14 januari 1993.

¹⁰⁴ Ronald Ockhuysen, ‘Overdrijven om bestwil’. De *Volkskrant* 8 maart 1997. Zie ook Moeller 1999; van Merveldt 1998; Schoeman 1997..

¹⁰⁵ Wendy Traa, ‘Vier oorlogscorrespondenten in de frontlinies van het vak’. De *Journalist* 24 september 1999.

¹⁰⁶ Uitspraak Raad voor de Journalistiek ’ URL: <http://www.rvdj.nl/uitspraken/1993-14.htm> [online 8 mei 2001].

Manipulatie en invloed

De totstandkoming van de ITN-beelden van het kamp in Trnopolje is omstreven. Was aan Fikret Alic en zijn metgezellen gevraagd om zich bij het prikkeldraad op te stellen? Was het uiterlijk van Alic representatief voor de gevangenen in het algemeen? Was het kamp wel omgeven door prikkeldraad? Aan welke kant stonden de gevangenen, binnen of buiten het kamp?¹⁰⁷ Mogen journalisten bewust de werkelijkheid manipuleren of deze reconstrueren? Werden journalisten hier voor het karretje van een van de strijdende partijen – de Bosnische Moslims – gespannen?¹⁰⁸

Televisieverslaggevers worden voortdurend geconfronteerd met het probleem dat beelden van een gebeurtenis niet beschikbaar zijn, of niet meer gemaakt kunnen worden, bijvoorbeeld doordat men te laat op een locatie arriveert. Moet men zich daar bij neerleggen, ook als er misschien wel iets aan te doen is? Ook bij het gebruik van archiefbeelden ter vervanging van actueel materiaal, doen zich dilemma's voor: kunnen archiefbeelden van een wegblokkade bij Travnik bijvoorbeeld gebruikt worden om een bericht over een blokkade bij Vitez te illustreren, omdat toch niemand de situatie kent? Juist de directe referentie aan de realiteit bij televisiebeelden zorgt hier voor het probleem. Radiojournalisten en de schrijvende pers hebben er minder last van.

De meeste verslaggevers ter plaatse hebben in dit opzicht het een en ander meegemaakt, tot aan het creëren van mediagebeurtenissen toe. *AD*-journalist Othon Zimmermann treft in juli 1995 in Tuzla duizenden murwgeslagen, apathische vluchtelingen uit Srebrenica aan:

'Er is op een gegeven moment een televisiezender. Een autootje met een camera op het dak. Zij zijn aan het filmen. Op een gegeven ogenblik gaat iemand van dat team roepen tegen die vrouwen: "Jullie moeten wel protesteren en roepen en doen!" Op een gegeven moment: "Wij willen onze mannen terug!" Nou, dat is 's avonds verspreid via weet ik

---

¹⁰⁷ Zie de rechtzaak in het Verenigd Koninkrijk van ITN tegen het blad Living Marxism wegens publicatie van een artikel van Thomas Deichmann ('The picture that fooled the world') waarin de makers van de ITN-reportage bewuste manipulatie wordt verweten. Het artikel werd gepubliceerd in LM nr. 97, February 1997 (onder de titel 'Het beeld dat loog' ook in De Groene Amsterdammer van 22 januari 1997; zie ook: URL http://www.srpska.mreza.com/lm-f97/LM97_Bosnia.htm; <http://www.informinc.co.uk/LM/press-releases/Bosnia-press-6.htm> (online november 1999).

¹⁰⁸ In MiddagEditie van 9 juni 1997 wisselden hoogleraar communicatiewetenschap Hamelink en hoofdredacteur Labeur van Hier en Nu/Netwerk over de handelwijze van het ITN-team tegengestelde standpunten uit.

veel wat. Op een gegeven moment heb ik de redactie aan de lijn en die zegt: “heb je die demonstratie gemist?” “Wat?” “Ja, dat zien we net op het Journaal.”¹⁰⁹

De journalisten hebben geen pasklare antwoorden op de vragen die de totstandkoming van de beelden van het kamp in Trnopolje oproept.¹¹⁰ Televisiejournalisten zijn net als radiomaker Ab Pilgram wat toegeeflijker en genuanceerder dan hun dagbladcollega’s. Othon Zimmerman betwijfelt of je een camerapositie wel mag wijzigen om een stuk prikkeldraad in beeld te brengen.¹¹¹ André Roelofs vindt het een ‘ontzettend lastig’ probleem, wat je als tv-verslaggever zou moeten doen, wanneer je ervan overtuigd bent dat je door een kleine ingreep de werkelijkheid beter benadert.¹¹²

Pilgram, politiek redacteur van het Radio 1 Journaal (en eertijds van KRO’s Echo), daarentegen meent:

‘dat als vaststaat dat er sprake is van volkenmoord, vanuit de werkelijk dominante positie van een partij en je krijgt de kans om dat pregnant en indringend te laten zien, dan moet je misschien maar een beetje mogen monteren. Maar dan moet je wel wat in handen hebben. (...) Mijn criterium zou zijn je moet wel heel zeker zijn dat je hier met volkenmoord te maken hebt gehad, dan wel met iets anders verschrikkelijks, wat ik zo gauw niet kan bedenken, wil je daarmee zodanig gaan manipuleren, dat je zegt door dat zo te monteren heb ik het in een keer duidelijk en dat mag in de film, je kan zeggen in zekere zin is een televisiemaker ook nog een artiest die gewoon is ingehuurd om ook duidelijk te maken met zijn beelden waar het over gaat en of hij het nou links of rechtsom heeft gemonteerd, maar daar zit natuurlijk een grens en er is een gebied waarin je heel veel vraagtekens hebt.’¹¹³

Carolien Brugsma (NOVA) denkt niet dat zij, of iemand anders van NOVA of Netwerk, zo’n shot in scène zou hebben gezet, als daar niet daadwerkelijk een hek om het hele kamp zou hebben gestaan. Maar de beelden van Omarska hebben op de redactie en uiteindelijk binnen de televisiejournalistiek wel een discussie losgemaakt. ‘Het is vaak een misvatting’, aldus

---

¹⁰⁹ Zimmermann 28 april 2000. Journaal-verslaggever Gerri Eickhof maakt in augustus 1992 mee hoe meer dan duizend vluchtelingen in Capljina, die, volgens de Bosniër Hassan Huremovic (TROS-radio 15 augustus) dolgraag naar Nederland zouden gaan, zelf van niets weten (Eickhof email 18 januari 2000).

¹¹⁰ De mogelijkheid van bewuste desinformatie door de journalisten van ITN blijft hier buiten beschouwing.

¹¹¹ Zimmermann 28 april 2000.

¹¹² Roelofs 29 september 2000.

¹¹³ Pilgram 27 september 2000.

Brugsma, ‘dat televisiejournalisten alleen maar gaan voor de sensatie en het simplificeren in een shot.’¹¹⁴

Het eerste deel van het Rapport van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (Commissie Bakker) omschrijft de invloed van de berichten en beelden uit Joegoslavië als volgt:

‘Ten aanzien van de operatie UNPROFOR/UNPF verwijzen enkele bij de besluitvorming betrokken personen voor hun motieven om te pleiten voor of te besluiten tot uitzending van militaire eenheden naar het voormalige Joegoslavië wel naar bijvoorbeeld de aangrijpende berichten en beelden in de media, maar ze verklaren dat ze hierdoor slechts zijn gesterkt in hun al bestaande opvattingen. Ontegengesteld dragen genoemde berichten en beelden bij aan het creëren van een draagvlak voor de besluiten tot uitzendingen naar het voormalige Joegoslavië.’¹¹⁵

Voor de journalisten zelf zou het anders kunnen liggen. Zij zijn professionals, die weet hebben van hoe nieuwsgaring, bewerking en presentatie in zijn werk gaan. Dat doet verwachten dat zij de invloed van mediaboodschappen op een andere manier zullen ondergaan dan gewone stervelingen, als politici en het grote publiek. Zo zien ze dat zelf ook. Pilgram:

‘(...) ik heb (...) altijd scepsis over dat soort beelden, ik weet niet door wie ze worden aangereikt, hoe het is gemanipuleerd, welk deel van de werkelijkheid ik zie, maar ik denk dat dat voor heel veel mensen anders is en ik denk dat dat voor niet journalistiek-, niet echt informatie-getrainde mensen anders werkt.’¹¹⁶

Maar blijkbaar ook voor sommige journalistiek wel getrainde mensen. Mark Kranenburg beschrijft de ontwikkeling in zijn denken als volgt:

‘Ik zat toen in het Journalistenforum voor de radio. Toen het begon begin jaren negentig. Toen was ook de vraag: moet er wat gebeuren? De eerste keren werd er gezegd: “Nee. Er is zo veel historie. Dat kan niet. Laat het maar uitwoeden! Daar moet

---

¹¹⁴ Brugsma 2 februari 2000. Zo ook tot een discussie tussen Cees Laeur van Netwerk/Hier en Nu en hoogleraar communicatiewetenschap Cees Hamelink in MiddagEditie van 9 juni 1997.

¹¹⁵ ‘Rapport van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen. Vertrekpunt Den Haag’, Deel 1 Rapport. Tweede Kamer Vergaderjaar 1999-2000, 26 454, nrs. 7-8, p. 444. Volkskrant-journalist Anet Bleich (16 september 1999) ziet dit ook zo: ‘Er is wel een rol van de media, maar niet van media die parlement en regering die wel beter wisten met groot geweld over de streep trekken.’

¹¹⁶ Pilgram 29 september 2000.

je niet mee bemoeien!”). Dat heb ik later ook niet meer gezegd. Dat kan je toch niet zo maar laten passeren. Maar helemaal in het begin..... Heel primair. Dat is ver weg. Een burgeroorlog. Daar moeten we ons vooral niet mee bemoeien. Ik ben ook beïnvloed, ook door die beelden denk ik.’¹¹⁷

Kranenburg heeft uitgesproken ideeën over de politieke invloed van de televisie:

‘Beelden zijn heel dominant. Beelden zijn zo ontzettend belangrijk. Zeker hiermee. Dan heb je dus emotie. Dat kan je natuurlijk in een krant veel minder krijgen. Ja, goed. Een enkele foto. Maar de beelden op televisie....(...) De televisie is ook voor Den Haag, voor de politiek en de ambtenarij, de meest cruciale informatiebron. Ook vooral voor het beeld naar buiten toe. (...) Ook voor binnen. Hoe ze moeten reageren? Maar vervolgens ook: hoe die reactie van hen geregistreerd wordt. Ze zien ten eerste het voorbeeld van de bomaanslag op de markt in Sarajevo. Dat beeld wat ook op de televisie komt. Men weet: dat geeft een emotionele schokgolf. Daar moeten we op reageren. Vervolgens: hoe zij de reacties formuleren, komt ook op de televisie. Dan moet je betrokkenheid tonen. Dat is heel belangrijk. Je moet toch een statement op televisie hebben. Kranten zijn dan secundair denk ik.’¹¹⁸

Televisiejournalisten zijn geneigd om nogal wat slagen om de arm te houden, wanneer hun wordt gevraagd naar de invloed van het medium. Dagbladjournalisten zijn daarin minder terughoudend. Zij hechten juist weer weinig geloof aan de hierboven weergegeven opvatting van Strobel (1997) en Gowing (1996) dat juist kwaliteitskranten belangrijk zijn als het om politieke invloed gaat.

Sommige oudere politieke redacteurs en verslaggevers hebben onder hun ogen zien gebeuren, hoe de televisie de gedrukte media in de Haagse politiek meer en meer naar de achtergrond drong, en zij zien daarin een goede indicatie voor de grote invloed die door de politiek zelf aan de televisie wordt toegekend. Geelen (1998) stelt dat de schrijvende pers dit proces ook zelf in de hand werkt door zich meer en meer achter de televisieverslaggeving te verschuilen.

---

¹¹⁷ Kranenburg 13 september 2000. Ook Brugsma (2 februari 2000) noemt expliciet de beelden van Omarska.

¹¹⁸ Kranenburg 13 september 2000. Zie ook Mark Kranenburg, ‘Beeldreligie bestaat’ URL <http://www.avtmz.nl/Pages/MarkKranenburg.htm> (online 3 maart 2000). Zimmerman: ‘Dat heeft mij de afgelopen tijd meerdere keren gefrustreerd. Dat ik dacht: “Mensen, lees het dan!” “Doe er wat mee!” Dan werden dingen pas belangrijk als ze twee of drie dagen later - soms duurt het even voordat die beelden ergens zijn - op de televisie kwamen terwijl het dan allang gedrukt was geweest. In die zin zijn visuele media absoluut toonaangevend. Dat zijn ook niet de opiniepagina’s meestal in de kranten. Het zijn echt de beelden die de emoties losmaken en de politiek reageert op emoties. Dat zie je hier meer dan ooit.’ (Zimmermann 28 april 2000).

Door de voortdurende aanwezigheid van zoveel meer media dan vroeger is er ook een sterkere onderlinge hiërarchie ontstaan: een stuk op de opiniepagina van de *NRC* is nu eenmaal belangrijker dan een stuk in het *Algemeen Dagblad*, verschijnen in Nova wordt serieuzer genomen dan in Netwerk. Politici gaan daar veel calculerender mee om dan vroeger. Politiek Den Haag is vanuit het perspectief van sommige niet-tv-journalisten minder toegankelijk geworden, nog afgezien van de toenemende afscherming van verantwoordelijke politici door hun voorlichters.

Ewoud Nysingh denkt dat de voorkeursbehandeling van de televisiejournalistiek merkwaardig genoeg ook te maken zou kunnen hebben met de beeldgebondenheid van de televisie. Je kunt een televisiejournalist makkelijker iets toevertrouwen over achtergronden, wetende dat deze er in de meeste gevallen toch niets mee zal kunnen doen.¹¹⁹

In tegenstelling tot iemand als Ewoud Nysingh¹²⁰, gelooft Peter Michielsen, naar zijn zeggen wijs geworden door de ervaringen van de afgelopen tien jaar, in het geheel niet meer in invloed van de schrijvende pers op de politieke besluitvorming:

‘Televisie heeft invloed, maar alleen als er schokkende beelden te zien zijn en de publieke opinie zich laat horen. Maar de schrijvende media hebben geen greintje invloed. Ben ik echt van overtuigd. (...) Misschien dat deze of gene, een of een ander parlementslid, tweede kamerlid, die pagina, zo'n pagina goed leest, of waarschuwingen goed leest en denkt van "ik zou er iets aan moeten doen" en misschien doet-ie wat en strandt het ergens. Maar, in de zin van dat wat schrijvende media publiceren invloed heeft op "de politiek", nee daar geloof ik helemaal niets van. Niet na deze 10 jaar. (...) ik geloof dat televisie, met de afschrikwekkende beelden van, eerst gebombardeerde auto's op het vliegveld van Ljubljana, naderhand Vukovar en alle wreedheden en ellende die in Kroatië zijn gefilmd, naderhand Bosnië, met als bekendste voorbeeld die skeletten uit Omarska, ik geloof dat dat wel een enorme impact heeft. (...) ik denk positief, want anders was er misschien helemaal nooit iets, nooit iemand geweest in Den Haag die zich er verder iets van aangetrokken had.’¹²¹

---

¹¹⁹ Nysingh 14 september 2000.

¹²⁰ Nysingh (naar aanleiding van een voorval waarbij Defensie een plannetje van Buitenlandse Zaken wist af te schieten door het in de openbaarheid te brengen): ‘En je weet, zeker als je wat langer in Den Haag zit, dat je wordt gebruikt en dat je af en toe beslis je zelf of je je laat gebruiken of niet, dat weet je maar al te goed en op een gegeven moment schrijf je iets op en dan gebeurt er meestal ook wel wat, als je voor de Volkskrant schrijft, je bent toch op een bepaalde manier een factor en dat weet je ook.’ (Nysingh 14 september 2000)

¹²¹ Michielsen 14 september 1999.

De meeste journalisten hebben weinig medelijden met politici als minister van buitenlandse zaken Van Aartsen of zijn Britse collega Hurd, die zich over de voortdurende druk van de televisie op de politiek beklagen.¹²²

Van Aartsen refereerde in een rede in Duisburg in 1999¹²³ onder meer aan een door hem bespeurde neiging van kamerleden om af te gaan op hetgeen zij zojuist op de televisie hebben gezien of in de krant hebben gelezen. Daar zit overigens wel iets in, ook in het geval van de oorlog in voormalig Joegoslavië. Het wekelijkse vragenuurtje in het parlement is, volgens Geelen (1989:12), 'illustratief geworden voor de huidige verhouding tussen politiek en pers: het gaat goeddeels over de zaken, die door pers en politiek tot de items van de dag zijn gebombardeerd, en wie zich met deze zaken bezighoudt, komt des te sneller in de publiciteit.' Maar nieuw is dat niet, al twintig jaar geleden constateerde Ton Planken (1980:49) dat kamerleden, ten tijde van de ultracentrifuge-affaire, 'niet minder dan honderdzestigmaal (!!)

regelrecht teruggrepen op publikaties in de massamedia om bewindslieden onder druk te zetten of om meer informatie los te krijgen', ondanks het feit dat die mediaberichtgeving, zijns inziens, voor een deel onder de maat was.

Een camera schrikt het gemiddelde kamerlid – met of zonder mediatraining – tegenwoordig niet meer af. Integendeel. Toen het televisienieuws van de BBC een aantal jaren geleden verhuisde naar het Television Centre, in de verre buitenwijk White City, vroegen overbezorgde journalisten zich af, of ze hun MP's wel zo gek zouden krijgen om helemaal naar die studio te komen. Dat bleek in de praktijk erg mee te vallen.¹²⁴ Zo is ook de ervaring in Nederland. Carolien Brugsma (Nova): 'Ze zitten al bij de schmink voordat we ze gebeld hebben!'¹²⁵

Ook naar de smaak van Ab Pilgram zijn ze dikwijls te gretig:

'Mijn verwijt aan de politici de afgelopen twintig jaar is met enige regelmaat geweest, waarom laat je je dan ook interviewen. Je kunt toch ook tegen Wouke van Scherrenburg zeggen: "heb ik een afspraak met u" en ik wilde dat ze dat eens zeiden, hoezo moet ik daar nu een standpunt over hebben, u kunt morgen komen, er zijn maar heel weinig

---

¹²² O.a. Lockefeer 30 november 1999; Brugsma 2 februari 2000.

¹²³ Bij de opening van de vijfde Nederlands-Duitse conferentie op 9 september 1999.

¹²⁴ Carey Clark, deputy editor BBC Breakfast News, 16 december 1998.

¹²⁵ Brugsma 2 februari 2000.

mensen die dat doen, en terwijl het volstrekt normaal is in Amerika en Engeland en hier begint iedereen ogenblikkelijk antwoord te geven op de meest onbenullige vragen.’¹²⁶

Het zegt, zijn inziens, iets over een manier van politiek bedrijven maar ook over een stijl van journalistiek. Enerzijds behoort het aandacht vragen voor issues en het geven van standpunten tot het normale bedrijf van de politicus, maar vaak wint profileringsdrang het van de legitieme wens om bij te dragen aan het publieke debat. Evenals bij de journalist de wens om te scoren de overhand kan krijgen over de informatieve taak. ‘Elke journalist’, noteert Geelen (1998:143) in de somber gestemde conclusie van zijn boekje over de verhouding van pers en politiek, ‘zal zeggen hoezeer hij naar inhoud verlangt’, maar in de praktijk komt daar vaak weinig van terecht.

Journalisten die vanuit een ander specialisme op een Haagse of politieke redactie belanden moeten meestal wennen aan het vrijwel ontbreken van afstand tussen politiek en journalistiek, aan de sfeer van ons-kent-ons waarin nieuwtjes en achtergronden ingestoken, gelekt en doorgeleid worden. Ze komen terecht in een sfeer waarin zowel aan de kant van de journalistiek als aan de kant van de politiek sterk in scenario’s wordt gedacht. Iets gebeurt nooit zomaar. De politiek gaat met stukken in de pers om, alsof ze nooit toevallig op een bepaald moment verschijnen, alsof er altijd iets achtersteekt.¹²⁷ Omgekeerd is ook de journalist geneigd te denken dat iets niet zomaar onder zijn aandacht wordt gebracht. Daar moet een bedoeling, een lijn achterzitten.

Ook dit is niet nieuw en ook die sfeer is niet typisch Nederlands (zie o.a. Tunstall 1970,1971). Het systeem berust op een gemeenschappelijk belang bij publiciteit, op bepaalde onuitgesproken gedragsregels en een mengeling van gecalculeerd onderling vertrouwen en een zekere dosis wantrouwen. Als de scoringsdrift of de verleiding te groot zijn, worden de regels soms geschonden. Het marktwerkingsmechanisme waarop deze onderlinge relatie in laatste instantie was gestoeld, is de laatste tientallen jaren in toenemende mate verstoord doordat zich voorlichters hebben geschoven tussen journalist en fractie en tussen journalist en departement.

---

¹²⁶ Pilgram 7 september 2000.

¹²⁷ Kranenburg (13 september 2000): ‘Godzijdank weet je dat niet als je het stuk aan het schrijven bent. Dat verzin je ook maar op je studeerkamer.’

Die professionalisering van de communicatie aan de kant van de politiek, is weer een reactie op de toegenomen snelheid en alomtegenwoordigheid van de media.

Critici menen dat profileringsdrift van politici maar vooral de scoringsdwang van de journalistiek, door de toegenomen concurrentie, tot een impasse in de politieke verslaggeving heeft geleid, waarvoor eigenlijk niemand een oplossing weet (Geelen 1998; ook Kaiser 1985). Dat is waarschijnlijk een te vergaande conclusie, maar zeker is wel dat bij een zo grote mate van onderlinge vervlechting van Haagse journalistiek en politiek nauwelijks meer uit te maken valt wie wie beïnvloedt. Hoe groot die invloed is, is al even moeilijk te bepalen. De kamervragen, de ingezonden stukken op podiumpagina's vormen daarvoor maar een gebrekkige indicatie. Ze behoren immers tot een politiek arsenaal van standaard parlementair gedrag, zozeer tot ritueel geworden reactieve handelingen, dat daaruit weinig valt op te maken, noch naar de ene, noch naar de andere kant. Het speelt zich voornamelijk af aan de naar het publiek toegewende buitenkant. Een bewijs dat politici zich in hun meningsvorming voornamelijk door beelden en 'primaire emoties' laten leiden vormt het niet.

Tussen 'Something must be done' en Joegoslavië-moeheid

In de ogen van sommige mediamakers heeft zelfs Omarska niet meer kunnen bewerkstelligen dan zulke rituele dansen van politici en een tijdelijk doorbreken van de lethargie bij het grote publiek. Niet eens alle collega-journalisten raakten blijvend gemotiveerd. Een maand na de concentratiekampbeelden verbaast Henk van Hoorn zich er in een opiniebijdrage in *De Journalist* over dat het nieuws over Joegoslavië nog steeds niet 'naar de binnenpagina's en de rubriek "kort nieuws" in het Journaal is geschoven', terwijl het toch zo voorspelbaar is en vaak op hetzelfde neer komt.¹²⁸ Veel journalisten herinneren zich de cartoon - die trouwens lange tijd op de Journaal-redactie heeft gehangen -, van de televisieverkoper die een toestel aanprijst met de belofte dat hij automatisch op een andere kanaal overschakelt, wanneer er beelden uit Joegoslavië komen.¹²⁹ Ook redacties kampen blijkbaar met die stemming. *AD*-redacteur Othon Zimmermann:

---

¹²⁸ 'Strijdlust'. *De Journalist* 11 september 1992.

¹²⁹ Tekening van Jos Collignon in de *Volkskrant* 7 juli 1993: 'Hij schakelt zelf naar een ander net bij het woord Bosnië'. Zie ook Scholten, Ruigrok & Heerma par. 9.8.

‘Als ik op de krant kwam lag er een hele stapel van alles en nog wat. Niemand had zin in Joegoslavië. Dus elke dag was je daarmee bezig terwijl je onderhand toch wel vrij zeker wist dat er maar heel, heel matig belangstelling bij het nieuws voor was. Terwijl jij vond dat je toch maar moest volhouden. Vaak kleine dingetjes en dan af en toe weer eens uitpakken. Er was niet veel belangstelling voor. Dus krijg je dat je de incidenten gaat... Of incidenten? Het waren natuurlijk geen incidenten. Maar wel gaat gebruiken en uitvergroten misschien wel.’¹³⁰

Op 6 december 1992 verzorgen Brandpunt, Reporter en Kruispunt, de drie actualiteitenprogramma's van KRO en RKK, een bijna drie uur durend programma onder de titel 'Joegoslavië Exit' met als motto 'Ingrijpen of niet?'. De vorm is die van succesvolle grote inzamelingsacties, als voor hongerend Ethiopië, met reportages, testimonials van bekende Nederlanders – van Hofland tot Tatjana Simič en van Gerard Cox tot bisschop Bär -, met Dick Verkijk voor de uitleg bij de kaart van Joegoslavië, Joost Middelhoff die de stand van inbellers voor of tegen militair ingrijpen bijhoudt – uiteindelijk meer dan 90% van de 6000 vóór!¹³¹ – en Fons de Poel in discussie met meer deskundige voor- en tegenstanders, onder wie minister Van den Broek en BBC-verslaggever Jeremy Bowen. In dit programma gaat het niet om inzameling van geld of goederen – althans niet in hoofdzaak – maar om de vraag of er al of niet militair moet worden ingegrepen. Het is geen uitzending waarin stelselmatig een bepaalde mening wordt gepropageerd – al heeft Milo Anstadt (1999a), een van de gespreksdeelnemers, zich wel ernstig beklagd over het tendentieuze karakter van het programma - maar de algehele teneur is wel overwegend die van de algemene stemming in het land, dat wil zeggen pro-ingrijpen.¹³² Eindredacteur Fons de Poel sluit om kwart over twaalf

---

¹³⁰ 'Iedereen was het heel erg spuug- en spuugzat. Mensen wilden er niet over praten. Mensen wilden er niet over lezen. Ik moest echt gewoon kleine berichtjes afdwingen, zeg maar, om ze in de krant te krijgen.' (Zimmermann 28 april 2000). Het gaat hier om een meer algemeen verschijnsel. Ook tijdens de kortdurende Golfoorlog deed het zich voor. Wober (1991:46) schrijft in een artikel over de Britse publieke opinie tijdens die oorlog: 'One problem that the suppliers of news and information face is that the public rapidly showed signs of fatigue. There were many complaints to the broadcasting organisations of excess news coverage.' Zie ook Moeller 1999.

¹³¹ Op 9 mei 1993 besteedde Brandpunt in een uitzending met Frits Bolkestein opnieuw ruim aandacht aan de stemming in het land. Toen bleek 66% voor ingrijpen, een getal dat in de buurt komt van andere opiniepeilingen over militaire interventie. De 88-90% van 'Joegoslavië Exit' geeft aan dat de interesse voor het programma vooral groot was onder voorstanders van ingrijpen.

¹³² De Raad voor de Journalistiek heeft de redactie, naar aanleiding van een klacht van het Servisch Informatie- en Cultuurcentrum, verweten feiten te hebben gepresenteerd 'met gebruikmaking van niet bij die feiten passende beelden.' URL: <http://www.rvdj.nl/uitspraken/1993-14.htm> [online 8 mei 2001].

de uitzending enigszins cryptisch af met de woorden: ‘Ingrijpen of niet? Laten we hopen dat we nooit hoeven te zeggen: “Wir haben es nicht gewusst”’.¹³³

De Poel zegt er achteraf over: ‘Dat zouden we waarschijnlijk nu in de uitvoering iets terughoudender doen. Er hing wel enig contragewicht in en trouwens de sfeer in het land was ook zo want vanaf minuut één was de verhouding ingrijpen of niet, 98% tegenover 2 of zoiets, dus die meting was niet zo zinvol. We zouden het nu misschien anders doen hè, met internetdiscussies en zo, dan vergroot de maatschappelijke discussie zich. Er zijn zoveel meer mogelijkheden.’¹³⁴

Enkele weken later, op 25 januari 1993 zenden de NCRV-collega’s voor het eerst een weekoverzicht van gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië uit, voornamelijk samengesteld uit journaal-fragmenten uit binnen- en buitenland. De reeks wordt wekelijks voortgezet, 54 afleveringen in totaal, de laatste op 21 februari 1994. Het meest opmerkelijke aan de weekoverzichten is dat ze al die keren op dezelfde manier worden afgesloten, met de oproep over de volle breedte van het scherm: ‘En nog steeds wordt er niet ingegrepen’.¹³⁵

In tegenstelling tot de oproep van de vier dagbladjournalisten van *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*, die vrijwel alleen de direct betrokkenen zich nog herinneren, roept de actie van de makers van de actualiteitenrubriek van de NCRV, wanneer die nu ter sprake wordt gebracht, nog onmiddellijk (kritische) reacties op. Toch lijken ze op elkaar – de actie van de vier en het herhaalde appèl van Hier en Nu - en ook komen ze ogenschijnlijk voort uit vergelijkbare motieven. Helemaal nieuw was het idee van de Hier en Nu-redactie trouwens niet, ten tijde van de Iraanse gijzelaarscrisis had Walter Cronkite al eens iets soortgelijks gedaan (Bliss 1991).

Dat neemt niet weg dat het een tamelijk ongewoon middel is, waarbij velen vraagtekens zetten. Sommige collega’s doen wat lacherig over deze vorm van actie-journalistiek en zijn geneigd het te kwalificeren als een gemakkelijke truc, die je alleen maar hanteert wanneer je eigen journalistieke kwaliteiten tekortschieten om een onderwerp serieus neer te zetten.

---

¹³³ De Servische televisie heeft later een ingekorte versie van het programma uitgezonden om te laten zien hoe bevooroordeeld de media in Nederland waren. Zie ook Verkijk (1997:62).

¹³⁴ Van de Poel en Nypels 28 oktober 1999.

Anderen hebben twijfels over de toelaatbaarheid van een dergelijk moreel drukmiddel in een journalistiek programma.

Minister van defensie Ter Beek blijkt zich er buitengewoon aan te hebben geërgerd. In een interview met Willem Breedveld en Leonoor Meijer van Trouw zegt hij: 'Wat moet ik met zo'n actualiteitenrubriek die zijn uitzendingen telkens afsluit met de dramatische uitroep: nog steeds is er niet ingegrepen.(...) Ik snap donders goed dat het oplucht, maar ik koop niets voor emotionele uitbarstingen.'¹³⁶

Eindredacteur Cees Labeur kan nog steeds weinig begrip opbrengen voor die reactie: 'Het was absoluut niet op Nederland gefocust, we stelden gewoon vast dat 't beschaafde ouwe Europa toekeek wat er in de achtertuin gebeurde, en daar was Nederland een onderdeel van. En dat Ter Beek zegt "wat moet ik ermee", natuurlijk, iedereen dacht "wat moet ik er mee", dat had zo redenerend net zo goed nog jaren kunnen voortduren omdat iedereen dacht "wat moet ik er mee".'¹³⁷

'Nou, het was een uniek moment in de geschiedenis van Hier en Nu, toen nog. Gelet op wat wij allemaal zagen, en dat was de machteloosheid van de politiek, (...) vooral machteloosheid, terwijl onder de ogen van iedereen zich daar de meest gruwelijke dingen afspeelden. Dat was een beetje het gegeven, in alle varianten. En wat er ook van politiek niveau over werd gezegd, het ging maar door. En toen hebben wij gewoon, buitengewoon bewust gedacht: "Luister, deze machteloosheid willen wij, zullen wij aan de kaak stellen", een welbewuste keus, met toch het idee dat als je het op zo'n manier zou doen, dat je dan in ieder geval de publieke opinie in Nederland, we zijn een Nederlands actualiteitenprogramma, zou kunnen beïnvloeden, en de praktijk is vaak zo dat hoe groter de druk van de publieke opinie wordt, hoe meer politici op een gegeven moment gaan schuiven in sommige situaties. Nou, vanuit dat hele referentiekader hebben wij gewoon gedacht, en uit authentieke verontwaardiging als journalisten, maar ook tegelijkertijd als je gewoon op prime time iets kunt doen, stel het dan in ieder geval maar zo in deze vorm aan de kaak.'¹³⁸

Een meetbaar effect op de publieke opinie heeft dit alles niet gehad. Weliswaar zijn de enquêtegegevens over de maatschappelijke steun voor militair ingrijpen niet eenduidig, maar

---

¹³⁵ Voorafgegaan door de datum.

¹³⁶ Soortgelijke verwijten maakt hij Mient-Jan Faber en zijn collega Pronk ('Hoe zo ingrijpen? Waar dan en hoe?', Trouw 15 januari 1994). In hetzelfde interview zegt Ter Beek over het verschil tussen de Golfoorlog en die in Bosnië ondermeer: 'daar was sprake van grensoverschrijdende agressie, waarmee in een klap duidelijk was wie de 'goeden' en wie de 'slechten' waren (...).'

¹³⁷ Labeur 16 augustus 1999.

behalve onder de aanhang van Groen Links, is er ogenschijnlijk geen sprake van een opvallende, laat staan blijvende, toename daarvan. Een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking is in 1992 al voor ingrijpen in Joegoslavië en dat blijft tussen 1993 en 1995 zo, al neemt de steun eerder af dan toe (Cras & Wecke 1996; Van der Meulen 1998; Scholten, Ruigrok & Heerma 2002a: par. 9.11).¹³⁹ Bepaalde pieken zijn wel terug te voeren tot gebeurtenissen in Joegoslavië die in de media veel aandacht kregen, maar zijn moeilijk te relateren aan de acties van een bepaalde actualiteitenrubriek of een bepaalde krant. Zelfs in het geval van de toegenomen voorkeur voor militair ingrijpen onder GroenLinks-aanhangers is een mogelijke media-invloed – *de Volkskrant?* – nauwelijks los te maken van de impact van de steun daarvoor van een deel van de vredesbeweging of van GroenLinks in de Tweede Kamer, of van specifieke issues die al of niet via de media op de agenda komen. Is er wel een waarneembaar effect op de politiek? Mien-Jan Faber en Pronk roepen in 1993 de bevolking op om de overheid te bedelven onder kaarten waarin de schande van het niet-ingrijpen aan de kaak wordt gesteld.¹⁴⁰ Maar het CDA-kamerlid Ton de Kok merkt weinig van een verontwaardigde publieke opinie:

‘De Nederlandse bevolking is weliswaar zeer begaan met de gebeurtenissen in het voormalige Joegoslavië, maar van een ‘luide roep’ heb ik nog niet gehoord. Een paar weken geleden was er in Amsterdam een demonstratie van voorstanders van interventie. Slechts driehonderd mensen waren op de been.’¹⁴¹

Volgens De Kok gooit Faber in zijn kritiek op de passiviteit van de politici de Nederlandse politiek ten onrechte op een hoop met de politiek ‘elders’ in de EG. Het Nederlandse parlement en de Nederlandse regering pleitten al veel langer voor ingrijpen. Kort na het verschijnen van het stuk van De Kok zet de Tweede Kamer een definitieve stap in de richting van de uitzending van Dutchbat met de aanvaarding van de motie-Van Traa/Van Vlijmen. Later dat jaar valt het besluit tot uitzending van de Luchtmobiele Brigade naar Srebrenica.

---

¹³⁸ Labeur 16 augustus 1999.

¹³⁹ Volgens gegevens van enquêtes gehouden door de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht neemt het aantal voorstanders van Nederlandse deelname aan de VN-missie af van 68% in 1993 tot 54% eind 1994 en 41% medio 1995 (‘Twijfel over VN Missie’, Algemeen Dagblad 5 juli 1995). Zie ook Scholten, Ruigrok & Heerma par. 9.17.

¹⁴⁰ De actie leverde in Nederland 160.000 briefkaarten op (Trouw 14 maart 1993).

¹⁴¹ Ton de Kok, ‘Haagse politici valt over Bosnië geen passiviteit te verwijten’. De Volkskrant 25 maart 1993.

De meest vooraanstaande Nederlandse media hebben in de periode na Omarska ieder op hun eigen wijze gepleit voor militaire interventie in voormalig Joegoslavië. Na het besluit tot uitzending lijkt de stemming er een te zijn van voldoening, niet dat het doel van doeltreffend militair ingrijpen ermee is bereikt, maar Nederland blijkt zijn morele plicht tenminste te hebben verstaan. Meer is niet haalbaar. Hier en Nu stopt kort voor het vertrek van Dutchbat I met zijn wekelijkse oproepen.

In de besluitvormingsfase die uiteindelijk leidt tot de uitzending van Dutchbat wordt de wenselijkheid van een rol voor Nederland veelal vanuit een moreel perspectief beschouwd. Praktische bezwaren worden soms afgedaan als voortkomend uit niet relevante of zelfs verwerpelijke motieven.

Achteraf vinden de meeste journalisten met wie wij spraken dat het in die periode aan kritische en diepgaande analyse heeft ontbroken, respectievelijk dat zij daar ook zelf in tekort zijn geschoten. Maar niet alle journalisten vinden dat dit tot hun taak behoort. Politieke redacties en ook het televisienieuws beperken zich veelal tot het registreren van standpunten en komen vaak weinig toe aan het uitdiepen van issues. Carolien Brugsma (Nova) vindt dat het ook niet tot de taak van een nieuwsrubriek op de televisie behoort om een tegengeluid te laten horen:

‘(...) wij geven door, wij geven geen mening. (...) is mijn principiële opvatting over journalistiek. (...) ik ben absoluut niet van mening dat Nova een tegengeluid moet laten horen, moet Maartje van Weegen dan gaan zitten van, en toch vind ik dat er niet moet worden ingegrepen, of dit en dit zijn de bezwaren? In je vraagstelling, als jij een voorstander van iets in de studio uitnodigt dan speelt de presentator wel de advocaat van de duivel (...).

(...) ik vind dat de kranten een andere rol hebben dan televisie. Wij hebben geen hoofdredactioneel commentaar, het enige wat je kan doen is het kritische geluid laten horen, maar als dat er niet is. Je moet heel goed oppassen dat je niet meegaat in het opinionleading, uiteindelijk doe je dat wel, hoe objectief je ook bent, je bent een opinionmaker, dat doe je door zoveel mogelijk kanten van de zaak te belichten.’¹⁴²

Ontbreekt het dan totaal aan kanttekeningen tijdens het besluitvormingsproces en wordt er in de media in het geheel niet gewezen op de precare situatie waarin Dutchbat terechtkomt, zoals o.a. Polman (1998) suggereert? Dat is niet het geval. Al in 1993 verschijnen er in de

---

¹⁴² Brugsma 2 februari 2000.

kranten regelmatig stukken waarin wordt ingegaan op het beperkte mandaat van de VN-troepen in Srebrenica, op de mogelijk te lichte bewapening en dergelijke.¹⁴³ Ook op de televisie is dat het geval.¹⁴⁴ In januari 1994 is er zelfs een kleine explosie van artikelen waarin de risico's van de operatie worden belicht, al is het dan natuurlijk eigenlijk al praten achteraf. Dat neemt niet weg dat de media net als de politiek lijken te zijn overvallen door de missie naar Srebrenica als voorlopige uitkomst van het Nederlandse streven naar militair ingrijpen.¹⁴⁵

Tot het voorjaar van 1995, wanneer er berichten over de precare bevoorradingspositie en over misdragingen van Dutchbatters verschijnen, houden de Nederlandse media zich niet meer intensief met het wedervaren van het stadje en zijn bewoners bezig. De grandioze mislukking van de persreis naar Srebrenica in het gezelschap van het eerste contingent Dutchbatters begin 1994 en de algemene afgeslotenheid van het gebied in de periode daarna spelen daarin ongetwijfeld een rol. Wellicht ook de Joegoslavië-moeheid die telkens weer de kop opduikt. Bovendien lijkt Sarajevo veel belangrijker en zijn er nog andere strijdtoneelen waar meer gebeurt dan in en om Srebrenica. En ook op andere plaatsen in het voormalige Joegoslavië zijn Nederlanders actief.

'Good guys'

In de periode na Omarska is de aard van het conflict in de Balkan helder en ontstaat er een brede maatschappelijke consensus die erop neer komt dat een oplossing alleen te verwachten is bij krachtige militaire interventie. In dat opinieklimaat zet Den Haag de ene kleine stap na de andere in een richting die uiteindelijk (niet helemaal bedoeld en toch nog vrij onverwacht)

---

¹⁴³ Zie Scholten, Ruigrok en Heerma 2001.

¹⁴⁴ Bijvoorbeeld in de uitzending van Nova op 17 december 1993 naar aanleiding van kritiek van de Nederlandse Officieren Vereniging (NOV) die uitzending van de brigade onverantwoord heeft genoemd. Op 27 januari 1994 komt in Nova ook de commandant van de Canadezen die door Dutchbat worden afgelost aan het woord om te vertellen dat het bijna onmogelijk is om Srebrenica te beschermen.

¹⁴⁵ Fons de Poel: '(...) vanuit het gevoel dat mensen daar van hun huis werden verdreven en vermoord dus dat wij daar een rol moesten spelen om die mensen te beschermen (...). Dat het onder een idioot mandaat gebeurde, dat verhaal werd natuurlijk wel gebracht, op het moment dat het dan helemaal mis gaat in Srebrenica, toen is pas echt zicht gekomen op de idioterie van het mandaat en de onmogelijkheid om überhaupt wat te kunnen betekenen. Een illusie van veiligheid hebben wij gecreëerd met elkaar en die analyse is toen ook pas gemaakt (De Poel en Nypels 14 juli 2000).

leidt tot de uitzending van Dutchbat naar de enclave Srebrenica.¹⁴⁶ Een en ander gaat in de media en daarbuiten gepaard met stevige kritiek op het gedrag van de volkerengemeenschap en van instanties in het binnenland die het dringende morele appèl niet of slechts aarzelend volgen.

De VN is machteloos en durft niet te kiezen (terwijl toch duidelijk is wie daders en wie slachtoffers zijn). Landen als Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en de Verenigde Staten durven niet of redeneren (in tegenstelling tot Nederland) vanuit plat eigenbelang. De tegenstribbelende minister van Defensie en de leiding van de krijgsmacht vergelijken Joegoslavië ten onrechte met Vietnam of zijn vergeten wat de eigenlijke taak van de militair is. Sterk geschematiseerd is dit het denkmodel dat breed gedragen wordt door de politiek, dat ruime steun ondervindt in de publieke opinie en waarvan de juistheid dagelijks door een eindeloze stroom berichten in de media wordt aangetoond. Na de val van Srebrenica komen sommige van de aannames overigens in een wat ander licht te staan.

Een (versimpelde) reconstructie laat zien hoe deze visie (het duidelijkst zichtbaar *in de Volkskrant*) wordt onderbouwd. Bouwsteen een is de morele voortrekkerspositie. Het is een rol die Nederland niet ongaarne speelt, maar in dit geval wordt zij gepresenteerd als een opgedrongen positie, omdat het buitenland het laat afweten. Tegenhanger is dus het boze buitenland. Het ongenoegen over de bondgenoten wordt, schrijft Ben Knapen, hoofdredacteur van *NRC Handelsblad*, 'met ontwapenende openhartigheid geëtaleerd als het over Bosnië gaat: de Duitsers doen het niet goed en kunnen het ook niet, de Britten zijn laf, de Fransen hebben alleen oog voor hun bekrompen eigenbelang, de Amerikaanse president is alleen in opiniepeilingen geïnteresseerd, et cetera, et cetera.'¹⁴⁷ CDA-Kamerlid De Kok geeft in repliek op kritiek van Mient Jan Faber aan dat de Nederlandse politiek niet op een hoop mag worden

---

¹⁴⁶ Voor wat de politieke besluitvorming betreft o.a. belicht in een uitzending van KRO's Reporter 25 november 1999; zie ook Honig & Both 1996.

¹⁴⁷ Ben Knapen, 'Wie bij de wereld wil horen, hoort nergens bij'. *NRC Handelsblad* 4 september 1993. Een voorbeeld is de uitzending van het KRO programma Reporter van 17 december 1993 over de falende politiek van de EU en van de Britten, waarin minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans uiting geeft aan zijn frustraties. Zie ook Rozemond in de *Volkskrant* 14 augustus 1993 (Scholten, Ruigrok & Heerma par. 9.10.2). 'Dat er toch nog landen als Nederland zijn (...)', schrijft De Telegraaf op 31 maart 1995 in een hoofdredactioneel commentaar, 'geeft tenminste aan dat er nog gevoelens bestaan van medemenselijkheid.'

gegooid met de politiek ‘elders’ in de EG.¹⁴⁸ Anet Bleich is dat in *de Volkskrant* met hem eens: ‘Bij het bekritisieren van de internationale reacties op de gruwelen in Bosnië moet een eervolle uitzondering worden gemaakt voor premier Lubbers en minister van buitenlandse Zaken Hans van den Broek. Zij dringen sinds enige tijd openlijk aan op militaire maatregelen om de massamoord te stoppen en in Bosnië *safe havens* in te richten.’¹⁴⁹

Maar niet alleen de morele kant, ook de praktische uitvoerbaarheid krijgt aandacht in dit betoog. De Nederlandse houding is weliswaar vanuit moreel oogpunt de enig juiste, zij is ook zakelijk gezien verantwoord. De argumentatie wordt sluitend gemaakt doordat ook de bouwstenen worden aangedragen waarmee de praktische bezwaren tegen interventie worden ontzenuwd. Die bezwaren komen in het binnenland vooral van (sommige) hoge militairen en van de minister van Defensie. ‘Het funeste pacifisme van de generaals’, noemt Bleich dat.¹⁵⁰ ‘Waar komt toch dat idee vandaan’, schrijft Nysingh, ‘dat generaals graag willen vechten? Het zijn bureaucraten die slechts op nieuwe ijzerwaar uit zijn.’¹⁵¹ De vrees van de militairen om in een tweede Vietnam of een partizanenoorlog terecht te komen is een drogreden, volgens Nysingh: ‘Dronken Serviërs met geweren zijn geen partizanen’.¹⁵²

Achtergronden II (Srebrenica en later)

Voorgeschiedenis en nasleep van ‘Srebrenica’ zijn met elkaar verbonden. Het beeld dat in media, politiek en publieke opinie van het conflict in Joegoslavië is ontstaan, de historische plaats die het al voor Srebrenica heeft gekregen temidden van de grote humanitaire drama’s van de vorige eeuw en de daarmee samenhangende visie op taak en rol van Nederland en van de volkerengemeenschap verklaren mede hoe Nederland reageert op de val van de enclave en de massamoord die dan volgt. Het Nederlandse zelfbeeld en de werkelijkheid van Srebrenica vormen een schril contrast. Dat versterkt waarschijnlijk het traumatisch effect. Dit lijkt ook een belangrijk gegeven voor de analyse van de rol van de media in de jaren na juli 1995.

---

¹⁴⁸ De Volkskrant 25 maart 1993. Faber signaleert eind 1993 (in de Volkskrant van 18 november 1993) dat de Nederlandse publieke opinie in Nederland zich afkeert van de Bosniërs (Scholten, Ruigrok & Heerma par. 9.14).

¹⁴⁹ Anet Bleich, ‘Het funeste pacifisme van de generaals’. De Volkskrant 11 december 1992. Ook: Anet Bleich, ‘Safe havens in Bosnië: een zinnig voorstel’. De Volkskrant 24 november 1992.

¹⁵⁰ De Volkskrant 11 december 1992.

¹⁵¹ Ewoud Nysingh, ‘Tijdrekken voor volkenmoord’. De Volkskrant 18 december 1992.

¹⁵² De Volkskrant 14 augustus 1992.

Weliswaar valt de bestudering van het journalistieke proces en van de berichtgeving in die periode buiten het bestek van dit onderzoek, toch is er op basis van gesprekken met enkele betrokken journalisten meer te zeggen over deze en een aantal andere relevante factoren die licht werpen op de aard van de media-aandacht voor Srebrenica en op de werkwijze, opvattingen en de motieven van betrokken journalisten en van de media in wier dienst zij opereren.

Hierna zullen wij enkele van die factoren bespreken. De belangrijkste is het ‘dossier’ zelf, de omvang en de aard van het drama en het feit van de directe betrokkenheid van Nederland daarbij. Andere invloedsfactoren die afzonderlijk zullen worden behandeld zijn de relatie tussen media en defensie, de invloed van de concurrentie tussen media (en tussen journalisten onderling), de discrepantie tussen de officiële lezing van Srebrenica en de waarneming van journalisten en tenslotte het publiciteitsbeleid inzake Srebrenica. Srebrenica verandert spoedig na 11 juli 1995 van nieuwsfeit in ‘de zaak Srebrenica’, wat betekent dat de rol van de nieuwsverslaggever minder belangrijk wordt en die van de journalistiek-met-de-langere-adem, van research-journalisten bij actualiteitenrubrieken, weekbladen en dagbladen, navenant groter.

Media en krijgsmacht

Los van de eerder vermelde opmerkingen van Bleich en Nysingh, is het zinvol stil te staan bij de relatie tussen de Nederlandse media en de krijgsmacht, omdat wel is gesuggereerd dat mede in hun (slechte) onderlinge verhouding de sleutel zou liggen voor een geconstateerde neiging bij journalisten om de schuld voor het drama Srebrenica tamelijk eenzijdig bij de Nederlandse militairen te leggen.¹⁵³

In hoeverre spelen oordelen - of vooroordelen - aan de kant van de journalistiek een rol in de houding ten opzichte van de krijgsmacht? In Nederland heeft met name Linda Polman (1998, 1999a) zich uitgesproken kritisch uitgelaten over de manier waarop de media met Srebrenica en Dutchbat zijn omgegaan. Zij voert *Volkscrant*-journalist Joris Cammelbeeck op om te laten zien hoe bevooroordeeld Nederlandse journalisten zijn ten aanzien van alles wat met Defensie en het Nederlandse leger te maken heeft. In een bijeenkomst waarin ook voormalige

---

¹⁵³ Polman 1998, 1999a.

Dutchbatters aanwezig waren, pareerde Cammelbeeck verwijten over gebrek aan aandacht en vooringenomen berichtgeving nogal onhandig met erop te wijzen dat de journalisten van *de Volkskrant* nog van de Vietnam-generatie, en dus anti-Defensie waren.¹⁵⁴

Inderdaad behoren nogal wat van de leidinggevende journalisten uit de tijd van de burgeroorlog in Joegoslavië tot de Vietnam-generatie, maar dat houdt niet automatisch in dat zij daarom anti-krijgsmacht zijn. Veeleer valt op (bij degenen met wie wij spraken) dat er meestal afstand wordt genomen van de Nederlandse gedoogcultuur, al gaat niemand zo ver als Jan Blokker in zijn afkeer van de verheerlijking van de jaren zestig. Voorzover zij de Nederlandse militair weinig krediet geven, is dat mede om de doorwerking van de cultuurveranderingen van de jaren zestig in de mentaliteit van het Nederlandse leger. Het is een opvatting die in buitenlandse commentaren (ook van militaire zijde) na de val van Srebrenica naar voren komt en die door nogal wat journalisten in Nederland wordt gedeeld (maar zelden in het openbaar geuit). Ook binnen de Nederlandse krijgsmacht zelf is dit geen onbekend geluid.¹⁵⁵ De link is dan snel gelegd tussen ‘typerende’ uitlatingen van Nederlandse beroepsmilitairen, die zich beklagen over het persoonlijk risico dat zij lopen bij inzet in voormalig Joegoslavië - bijvoorbeeld in het televisieprogramma *Met Witteman* (VARA 28 januari 1993) - en het falen van Dutchbat bij het bieden van bescherming aan de bevolking van Srebrenica later.¹⁵⁶

De vraag rijst natuurlijk waarom dit in de tijd dat een grotere militaire inzet van Nederland aan de orde was dan niet tot meer kritische kanttekeningen in de media aanleiding heeft gegeven.

---

¹⁵⁴ Overigens behoorde Cammelbeeck met Hans Moleman, volgens Ten Cate (1998) tot degenen binnen de Volkskrant-redactie die bedenkingen hadden tegen de pro-ingrijpen lijn van collega's als André Roelofs, Anet Bleich en Ewoud Nysingh.

¹⁵⁵ Schoeman 12 augustus 1999. Een voorbeeld van deze redeneertrant, ontleend aan een interview op de Finse televisie met gepensioneerd luitenant-generaal Ensio Siilasvuo (een veteraan van VN-vredesoperaties): Interviewer Kilpelä: ‘In Srebrenica hebben de Nederlanders ernstig gefaald. De mensen in Srebrenica zochten bescherming in hun kamp, maar de Nederlandse soldaten waren zo bang dat zij hen niet durfden te verdedigen en toen de Serviërs in de compound kwamen, namen ze alle jongens en mannen boven de twaalf jaar mee en vermoorden hen binnen enkele dagen, 6000 tot 8000 mannen. Zouden de Finnen dat hebben toegestaan...hebben laten gebeuren?’ Siilasvuo: ‘Dat is een triest verhaal en omdat ik er zelf niet bij was kan ik geen commentaar leveren op het optreden van de Nederlandse soldaten. Maar ik ben er absoluut van overtuigd dat Finnen dat in geen geval zouden hebben laten gebeuren. Het zou hard tegen hard zijn gegaan.’ (Sakari Kilpelä en Liisa Rieki in gesprek met Ensio Siilasvuo in *Huomenta Suomi*, MTV3 19 oktober 1996; vert. S. Näsi)

¹⁵⁶ O.a. Labeur 16 augustus 1999.

Heel in het algemeen is de relatie tussen militair en journalist ook onder normale omstandigheden al tamelijk gecompliceerd. Dat is bijna per definitie zo, al was het maar omdat beiden er nu eenmaal verschillende visies op de opportuniteit van geheimhouding en openbaarheid op na houden. Maar er zijn natuurlijk ook andere, meer concrete factoren te noemen die van invloed zijn geweest op de onderlinge verhouding ten tijde van het conflict in Joegoslavië. Sommige zijn van tijdelijke aard, andere meer structureel van karakter. Soms gaat om ogenschijnlijk triviale aangelegenheden. We noemen er enkele. Zo is de ene minister – Ter Beek – wat gemakkelijker in de omgang met journalisten dan de ander – Voorhoeve. Ook in defensiezaken is het zo dat sommige journalisten soms dingen wat eerder horen dan andere en dat nu eens hier dan weer daar berichten worden ingestoken.¹⁵⁷ Het NOS Journaal onderhoudt, als het nationale nieuwsorgaan, in die zin een speciale relatie met Defensie, dat het er altijd bij moet zijn wanneer er nationale gebeurtenissen plaatsvinden, variërend van reizen van bewindspersonen tot de thuiskomst van Nederlandse troepencontingenten. Veroorzaakt door de specifieke situatie, neemt ook RTL Nieuws een bijzondere plaats in, zeker bij de militairen ter plaatse, omdat de satellietzender in tegenstelling tot de publieke omroep in Joegoslavië ontvangen kan worden en misschien ook omdat RTL Nieuws wat meer de neiging heeft om op ‘gewone mensen’ te focussen.¹⁵⁸ De indruk bestaat dat die bijzondere posities in concrete gevallen ook tot een voorkeursbehandeling leiden, waardoor bijvoorbeeld RTL voorrang krijgt boven het NOS Journaal¹⁵⁹ en een actualiteitenrubriek als Nova bij een andere gelegenheid wordt achtergesteld bij het NOS Journaal.¹⁶⁰

Defensie is in vergelijking met de meeste andere departementen een tamelijk gesloten bolwerk. Niet alleen zijn er, zoals ook elders, tegenwoordig voorlichters die een directe toegang tot verantwoordelijke personen in de weg staan, maar Defensie staat ook voor een aantal krijgsmachtonderdelen die hun eigen belangen en strategieën hebben en zacht gezegd

---

¹⁵⁷ Ter Beek (1996:179) maakt in zijn memoires melding van het succesvol insteken bij de Volkskrant (via Wio Joustra) van een overzicht van de bijdragen die Nederland levert aan de vredesoperaties van de Verenigde Naties, aan de vooravond van een debat in de Tweede Kamer. Pikant omdat juist de Volkskrant sterk aandringt op een grotere militaire inspanning in Joegoslavië (de Volkskrant 10 maart 1993).

¹⁵⁸ Lust: ‘In ieder geval bij RTL was het misschien wat sterker dan bij het Journaal. Wij wilden altijd gewoon de oorlog vanuit de gewone mensen bekijken (...), van de gewone militairen en burgers. Maar ook van de lokale militairen. Het menselijke verhaal. Het micro-verhaal zeg maar.(...) De normale grote dingen kregen we natuurlijk wel binnen via de persbureaus.’ (Lust 19 juli 2000)

¹⁵⁹ Eickhof 18 januari 2000.

¹⁶⁰ Huys 8 juli 2000.

niet bekend staan om een grote mate van openheid. De oorlog in Joegoslavië vindt plaats in een periode van grote veranderingen, een proces van omschakeling van de krijgsmacht naar vreedstaken en een zich wijzigende maatschappelijke visie op de positie van het leger. Het is ook een tijd van bezuiniging en van formulering van nieuwe taken, waarbij de verschillende delen van de krijgsmacht soms strijdige belangen hebben. Sceptisch ingestelde journalisten zijn dan al gauw geneigd om tegenstrijdige uitspraken van hoge militairen over bijvoorbeeld de wenselijkheid of onwenselijkheid van inzet van een Luchtmobiele Brigade of over al of niet aanvaardbare risico's van een bepaalde operatie te plaatsen in het perspectief van die belangen.

Veel informatie loopt via de afdeling voorlichting. De Defensie-voorlichter met wie Haagse redacteuren in die tijd het meeste te maken hebben, plaatsvervangend directeur voorlichting drs. H.P.M. (Bert) Kreemers, heeft van journalisten, die zich met het dossier-Srebrenica bezighouden, de rol van kwade genius en van auctor intellectualis van veel desinformatie toebedeeld gekregen.¹⁶¹ Zijn directe baas, directeur voorlichting H. van den Heuvel, bleef daarbij wat meer in de schaduw.

De ernstigste klachten over de kwaliteit van de informatieverstrekking en ook over uitgeoefende druk op journalisten en hun potentiële bronnen dateren van na de val van Srebrenica; vóór die tijd heeft de meeste kritiek, van vooral verslaggevers en correspondenten, betrekking op slechte organisatie en gebrek aan medewerking van 'Defensie' bij persbezoeken aan Joegoslavië.¹⁶² Niettemin is er ook in die eerdere fase in elk geval bij sommigen al de nodige irritatie opgebouwd. Een paar voorbeelden.

In de periode voor de val van Srebrenica is Defensie er veel aan gelegen om de media uitvoerig over het werk van 'onze jongens' te laten berichten. Maar niet alle publiciteit is gunstig, verondersteld wordt wel dat het geschilderde beeld positief is. Aan berichten over de risico's van de operaties, die het thuisfront ongerust zouden kunnen maken, bestaat geen behoefte.

---

¹⁶¹ Zie bijvoorbeeld: Frank Westerman, 'Srebrenica wel in de doofpot', De Journalist 13 november 1998.

¹⁶² Bart Nypels (KRO-Netwerk): 'Ik denk dat voor de val en tijdens (...) de militaire informatie redelijk accuraat was, dus wat gebeurt en wie doet wat enz., en dat het tijdens, maar vooral na is mis gegaan. En dan vooral vanuit de landmacht.' (Van de Poel/Nypels 28 oktober 1999).

Eickhof: 'Daarna kwam ik in Busavaca. Het eerste wat ik hoorde, was - er was een verkenningclubje van een man of elf kwartiermakers. Nou, die vertelden dat ze een paar dagen eerder bij het boodschappen doen bedreigd waren. Ze hadden oog in oog gestaan met geweelopen. Ik ga die mannen interviewen plus bellen in de uitzending van tien uur en het doorgeven. Nou, de uitzending was nog niet voorbij of Defensie hing aan de telefoon. De commandant ter plekke. Daar heb ik me toch voor op mijn lazer gekregen. Dat mocht je niet melden vanwege de achterban. De familie zou dan ongerust zijn.'¹⁶³

Van officiële zijde wordt blijkbaar bewust een zonniger presentatie van de situatie van de Nederlanders in Joegoslavië bevorderd, dan strookt met de werkelijkheid. Ook dat lijkt een factor die voor de beoordeling van de gang van zaken na juli 1995 van belang is.

De journalisten die kortere of langere tijd door Joegoslavië hebben gereisd beschikken over het algemeen over ruime vergelijkingsmogelijkheden met de informatieverstrekking door voorlichters van andere landen en van de organen van de VN en met de serviceverlening door in Joegoslavië gestationeerde troepen van andere landen. Soms is men te spreken over de Nederlandse instanties¹⁶⁴, maar vaak vallen die vergelijkingen negatief voor hen uit.

Opvallend is de veelvoorkomende klacht over starheid en gebrek aan improvisatievermogen en daadkracht aan Nederlandse zijde.¹⁶⁵ De voorbeelden die worden gegeven variëren van een anecdoten over hoe men met hulp van een Britse commandant zoet wraak neemt op een Nederlandse eenheid die de journalist domweg langs de weg laat staan, omdat men 'de pers niet mag helpen'¹⁶⁶, tot een ernstiger verhaal over Nederlandse militairen die dezelfde

---

¹⁶³ Eickhof 18 januari 2000. Eickhof: 'hoewel ik vanuit de hoofdredactie zelden feedback kreeg en de opmerkingen over de reportage van de vervuiling in Lukavac het enige is wat ik me zo direct kan herinneren, was het tweede echelon, redactiechefs en coördinator buitenland, wel wat communicatiever. En zij hebben boze geluiden

vanuit Defensie wanneer ik iets vertelde wat niet leuk was voor de achterban juist altijd toegejuicht, ze beschouwden dat als echte scores (Eickhof email 21 januari 2000).

¹⁶⁴ Zimmermann (naar aanleiding van contacten met Europees waarnemer Jan Ballast): '(...) het ECMM. Dat zijn wel militairen, maar dan tijdelijk gedetacheerd zeg maar. Daar heb ik extreem goede ervaringen mee. Altijd welkom, altijd faciliteiten, altijd beschikbaar.' (Zimmermann 28 april 2000).

¹⁶⁵ Eickhof 18 januari 2000; Huys 8 juli 2000; Lust 19 juli 2000; Nysingh 14 september 2000. Lust: 'Kijk, dat was veel vaker het probleem met Defensie. De mensen konden niet goed met ons omgaan. Ze begrepen het niet. Journalisten behoren tot een ander mensensoort. Ze vallen niet onder gezag. Ze hebben een eigen idee van wat ze gaan doen. Ze zijn soms wat moeilijk in de hand. Het transportbataljon, waar ik een paar keer geweest was, (daar) ging het allemaal veel beter. Dat was een stuk ontspannener allemaal.'

¹⁶⁶ Eickhof: 'Ze raken zelf regelmatig in de modder verzakt. Dan willen ze allemaal graag vertellen hoe ze dat nou even gaan oplossen. Maar dan komt het moment dat we zelf in de modder zitten en hop, ze rijden ons allemaal voorbij. (...) Op een zeker moment duiken er uit de bosjes een paar lokale types op die zich twee dagen niet geschoren hebben. Oh! Oh! Nou! Dan stopt er in een keer een Nederlander. Dan stapt er een officier uit en

journalist in een potentieel levensbedreigende situatie aan zijn lot overlaten.¹⁶⁷ De mislukte persexkursie naar Srebrenica met het eerste bataljon van Dutchbat is ook een bron van veel frustratie geweest, die algemeen wordt geschreven op het conto van Defensie en van de voorlichter die de mediamensen tijdens de reis en het gedwongen verblijf in Bratunac begeleidde. Tijdens diezelfde tocht ontstaat ook een groot conflict tussen de Journaal-ploeg (Eickhof) en RTL4 (Lust) over het door Defensie opgedrongen poolen van faciliteiten.¹⁶⁸ Het is moeilijk in te schatten of dit een uitwerking heeft gehad op de manier waarop er later met Srebrenica en de nasleep ervan is omgegaan – de verslaggevers van de journaals spelen daarin niet de voornaamste rol -, maar de ervaringen staan niet op zichzelf en aannemelijk is wel dat zij niet bevorderlijk zijn voor het krediet dat Defensie onder journalisten geniet. Belangrijker

---

zegt dat wij ons niet door deze mensen mogen laten helpen! Dan zeg ik: “Gaat u dat dan wel doen?” “Nee, wij mogen de pers niet helpen!” “Nou dan, rij toch door vent!” We rijden door, en op zeker moment bedenk ik me: we hebben tot nu toe alleen nog maar voertuigen van de achterkant gezien. Weet je wat? We gaan ze ook een keer aan de voorkant filmen. Er zitten nog drie groepen achter ons. Daar wachten we wel op. Voor de veiligheid stoppen we bij een [door Engelsen bemande post]. (...) Intussen, door ervaring wijs geworden, zeg ik: “Ik durf er geen eed op te doen dat die Nederlanders ons in het konvooi zullen opnemen.” “Nou”, zegt de Engelsman, “dat zullen we dan nog wel eens zien.” Hij belt eventjes naar wat mannen van hem verderop. Die zetten een kraan op de weg zodat de Nederlanders er, wat er ook gebeurt, niet langs kunnen voordat hij zeker weet dat wij in dat konvooi zitten. Hij stapt naar voren en zegt tegen zo’n chauffeur: “Dit zijn journalisten van jouw land. Hij rijdt achter jou aan.” Zo gaat dat bij die Engelsen.’ (Eickhof 18 januari 2000).

¹⁶⁷ Eickhof: ‘Dus wij mee naar Santici. Zegt die jongen van het Rode Kruis - dat was trouwens de zoon van de voormalige minister van Buitenlandse Zaken van Indonesië - tegen Pronk: “Hoelang blijven we hier?” “Een uur.” “Oh, dat is goed want ik sta zonder benzine. Dan ga ik even benzine tanken.” Dus hij weg. Pronk loopt wat rond op de compound. We hebben een interview met hem. Van alles laten (...) zien en plotseling wordt er geschoten. Waarop de commandant van die basis roept: “Weg hier met die minister! Weg hier met die minister! Straks komt er kruisvuur en dan kan ik niet voor de gevolgen instaan!” Waarop die Marechausseemensen Pronk letterlijk optillen en die man met zijn benen zo bungelend in de voorste auto dumpen, samen met zijn voorlichter. Wij staan daar en denken: gut, onze auto is er nog niet. Wij moeten maar met hun mee. “Nee”, zegt die Marechausseevent, “wij mogen de pers niet helpen. Wij nemen geen burgers mee.” Waarop wij zeggen: “Wij zijn geen pers. Wij zijn VN’ers voor deze trip.” “Nee, je bent pers. Wij nemen geen journalisten mee!” Hop, de deuren gaan dicht en ze rijden weg. Hij stapt aan het einde, dus voordat hij de bocht omgaat, nog even uit en roept naar ons: “Als het echt gevaarlijk wordt, heb ik nog een advies voor u: plat op de grond gaan liggen!” Weg zijn ze! Wij zijn gered doordat het transportbataljon een gedeelde operatie was van Nederlanders en Belgen. Als er een Nederlandse bewindsman was, werd hij wel door Nederlanders begeleid, maar er ging altijd een Belgische officier mee. En omgekeerd: als er een Belgische bewindsman was, ging er altijd een Nederlandse officier mee. Die Belg reed achteraan, keek eens in zijn spiegel en dacht: gut! Dit gaat helemaal verkeerd. Hij is gestopt en hij heeft tegen ons gezegd: “Kom maar bij mij!” (Eickhof 18 januari 2000).

¹⁶⁸ Eickhof: ‘(...) Met Kreemers wel. Dat was de grote man achter de Srebrenica-operatie. Dat was de man die vanuit Den Haag aanstuurde dat RTL zo veel mogelijk van dienst gestaan moest worden. (...) De drijfveer achter Schenkens. Roepen dat het Journaal een kort geding aan zijn broek zou krijgen als de cameraman niet gedeeld zou worden. Vervolgens een kort geding als we de montage niet zouden delen.’ (Eickhof 18 januari 2000) Lust: ‘Toen riepen wij meteen: “Dit vinden we niet zo leuk eigenlijk. We nemen onze eigen cameraploeg mee en onze eigen auto.”. We voelden er niet veel voor om gearresteerd te worden door Defensie. We hadden daar hele slechte ervaringen mee. Dat wilde ik niet.’ (Lust 19 juli 2000). De onderlinge ruzie was overigens mede een gevolg van gebrekkige communicatie tussen Hilversum en de teams van NOS en RTL4 (Eickhof 18 januari 2000; Lust 19 juli 2000).

voor de gebeurtenissen na de val van Srebrenica is dat ook andere journalisten de stellige indruk hebben dat de Nederlandse militairen minder dan sommige anderen weten om te gaan met de media, respectievelijk dat zij dat ook niet willen weten, omdat hun is aangeleerd contact met journalisten angstvallig te mijden.¹⁶⁹

Omslag

In de eerste dagen na de val van Srebrenica wordt de toon gezet voor wat veel journalisten zijn gaan zien als voortdurende pogingen van officiële zijde om aard en omvang van het drama Srebrenica te minimaliseren, verantwoordelijkheden te ontlopen, af te schuiven of te relativiseren en liefst de hele affaire in de doofpot te stoppen. Volgens de eerste officiële lezing van het drama waarmee zij worden geconfronteerd zijn er geen ‘good guys’ en ‘bad guys’, is er geen sprake van genocide en heeft Dutchbat menselijkerwijs al het mogelijke heeft gedaan om de bevolking van Srebrenica te beschermen. Aanvankelijk wordt deze lezing geaccepteerd als wellicht noodzakelijk in verband met de veiligheid van de Dutchbatters die zich nog in de compound in Potocari bevinden. Zij staat echter dan al op gespannen voet met de indrukken die veel van de aanwezige journalisten direct zelf opdoen. Sommigen onder hen kunnen daarom weinig begrip opbrengen voor haarkloverijen over een al of niet juist gebruik van de term genocide en zij kunnen zich moeilijk verplaatsen in de situatie van autoriteiten die wellicht zelf de weg kwijt zijn in deze rampsituatie, maar die ook de ernst van de toestand niet in lijken te willen zien.

RTL-verslaggever Willem Lust is waarschijnlijk de eerste Nederlandse verslaggever ter plaatse. In de dagen van de aanval op Srebrenica is hij in Split om verslag te doen van de

---

¹⁶⁹ Gewezen wordt op de (eerste) cursus Journalisten in oorlogstijd, waarin o.a. de instructies voor omgang met journalisten ter sprake kwamen die de militairen meekregen. De teneur daarvan was contact met journalisten te mijden en zoveel mogelijk door te verwijzen naar een voorlichter. Eickhof meent dat bijvoorbeeld de Britten meer inzicht en meer gevoel voor goede relaties met de media hadden: ‘(...) we stonden aan de Busavaca-kant van het geitenpad. Daar moesten we al wachten. De Engelse commandant kwam naar ons toe en vroeg ons: “Is dit nieuws voor vandaag?” “Ja.” Hij vroeg toen zeer bewust: “Wat is jullie deadline?” “Acht uur.” Hij is aan het regelen gegaan, heeft gekeken welke konvoeien nog onderweg waren, heeft een aantal konvoeien aan de kant laten zetten en hij heeft het kenteken van de auto laten doorgeven. Het is een Volvo met dat en dat nummer. Daar zit Nederlandse pers in met een bordje achter het raam met NOS er op. Daar moet je op wachten. Als die voorbij zijn, kun je weer verder. Toen kwamen wij heel gesmeerd aan.’ (Eickhof 18 januari 2000) Lust: ‘Nou, ik heb wat ervaring met het Britse bataljon, dat toen bij Vitez zat, waar we een tijdje bij gezeten hebben. Dat was toch wel van een iets andere orde.’ (Lust 19 juli 2000)

aankomst van de Nederlandse mariniers van de Rapid Reaction Force (op 11 juli). Van daaruit reist hij door naar Tuzla.

‘Wij hadden echt het pure geluk dat wij toevallig al in Split klaarstonden. Ik heb het toen nog steeds onderschat. Ik dacht wel dat het een keer zou gebeuren. Toen wij uit Split wegreden, wisten wij niet dat er toen al zo’n grote vluchtelingenstroom was. Het was toen ook nog niet gebeurd, neem ik aan. (...) De dag dat wij zijn gaan rijden, zijn ook de bussen in Srebrenica gaan rijden. Wij waren dus verstoken van alles. Je hebt geen radio. Nul. We kwamen geheel onbevangen in Tuzla. (...) Het was de dag daarvoor al gebeurd blijkbaar, maar toen stroomden bussen daar... Vol. Wij waren daar de enige westerse ploeg er was niemand anders. Wij waren de enigen. (...) in heel Tuzla. We hadden geen straalwagen bij ons. We hebben echt hemel en aarde bewogen om materiaal op die dag weg te krijgen. (...) Er was wel de Bosnische televisie. Die was er wel en die hebben ook nog beelden gemaakt van de mensen die de grens overkwamen. In Tuzla waren wij de eersten. Ik denk dat dit twee dagen geduurd heeft. (...) Dat was echt volkomen een pandemonium. Die vrouwen die uit de bus kwamen. (...) Ik geloofde mijn ogen niet. Een stroom van volkomen hysterische mensen. (...) Die vrouwen klampten ons allemaal aan en vertelden dat hun mannen zoek waren. (...) Ze wilden iemand te lijf gaan. De VN-militairen waren daar niet eens. Alleen maar Bosnische militairen, waar die bussen geleegd werden. Ze klampten ons allemaal aan. We moesten hun mannen gaan zoeken. Dat was na twee minuten al redelijk helder. (...) En dat er veel rancune was tegen de Nederlanders. Dat was mij ook wel meteen duidelijk. (...) Ons werd toen aangeraden om te zeggen dat we Belg waren of zo. Dat speelde toen ook al. De Nederlanders hadden hen verraden. (...) Achteraf gezien weet ik niet meer of ik het op die eerste dag scherp genoeg heb gezien. (...) Ik geloof niet dat ik toen geweten heb wat zich daar afgespeeld heeft. (...)’¹⁷⁰

Lust gaat na aankomst in Tuzla eerst praten met kolonel Brantz, de onderbevelhebber van UNPROFOR in die sector. Hij krijgt de indruk dat ook Brantz zich op dat moment nog niet precies realiseert wat er aan de hand is. Voor Lust ‘valt het dubbeltje’ op de 15de of de 16de als er Bosnische militairen arriveren die zijn komen lopen. ‘Zij vertelden wat er onderweg gebeurd was. (...) Zij vertelden wat voor slachting er onderweg was gebeurd (...) en hoeveel mensen ze verloren hadden. Dat was nog niet over executies, maar wel dit verhaal.’¹⁷¹

Buitenland-redacteur Othon Zimmermann van het *Algemeen Dagblad* strandt op 13 juli op weg naar Tuzla met zijn Kroatische *stringer* in Zenica.

---

¹⁷⁰ Lust 19 juli 2000.

¹⁷¹ Ibid.

‘Dan wordt het allemaal gauw duidelijk waar je zit en wat er aan de hand is. (...) Je weet dat het heel erg is. Je weet dat het absoluut mis is, laat ik het zo zeggen. Van dit is serieus. Dat voelden we ook wel. Er was veel spanning en er was veel commotie. Er was veel agressie. Ook bij de roadblocks van de Bosnische militairen. (...) Alle geruchten kwamen natuurlijk overal vandaan. Die worden meestal wel ingestoken in het begin door wat de BBC meldt. Het radionieuws. Dat is wel een soort aanjager.’ Niet CNN. ‘Het was een andere tijd. Je kon niet eens mobiel bellen. Gewone telefoons deden het ook niet. Je wereldontvanger, dat is dan een soort lifeline.’

In Zenica waren geen journalisten, maar al wel vluchtelingen ‘en er waren verhalen, maar die waren toen – dat was mijn idee maar je moet altijd voorzichtig zijn – minder erg. Het was erg maar de omvang hadden we niet meteen helemaal door. (...) Er gingen natuurlijk de verhalen over deportaties. Dat was meteen. Dat was ook al heel snel bekend. De getallen waren heel divers. Van vier- tot twintigduizend. Dat er executies waren, dat het met geweld gepaard ging, dat was heel snel, dat was meteen duidelijk. Alleen hoe groot het is?

Wij hadden de indruk dat het heel erg was.’ (...) Ten eerste [door] de manier waarop ik op pad was gestuurd. (...) De urgentie die vanuit mijn krant al werd gevoeld. Dat was eigenlijk reageren op hier, de uitlatingen in Den Haag, zeg maar. De contacten ter plekke en dan de berichtgeving, wat ik net zeg. Wat je allemaal onderweg hoort, zowel op de radio als van functionarissen daar. Bij ECMM waren mensen die heel veel contacten overal in het land hadden en hebben. Het stapelde toch.’

De werkelijke schaal ‘was duidelijk toen ik vijf minuten in Tuzla was. (...) Het was volstrekt de tragedie in zijn hele omvang. (...) die verhalen. We hebben toen met vijftig of zestig mensen verschillend gesproken overal. Verzin het maar! (...) Dat waren de mensen die allemaal zonder hun mannen waren aangekomen. Er was niet echt veel vertrouwen in een goede afloop, hoor. Dat kan ik je verzekeren. Niemand die dacht: “Dat komt wel goed. Ze worden verhoord.” Echt zinderende spanning.’¹⁷²

Ook Twan Huys, verslaggever van Nova, realiseert zich in Tuzla wat er aan de hand is:

‘Bij aankomst in Tuzla heb ik, zoals alle journalisten, daar interviews gemaakt in het bijzijn van tolken met vrouwen die daar verhalen vertelden over rivieren vol met bloed. Ook al dachten we op dat moment dat daar iets van overdrijving bij zat, of dat het misschien wel zwaar overdreven verhalen waren, maar wat ons opviel was en wat ons

---

¹⁷² Mede door ervaringen daar ter plaatse blijven er vraagtekens over de precieze omvang van de catastrofe bestaan: ‘Ik had toen niet het idee: er zijn duizenden mensen dood. Absoluut niet. Die getallen, nee. Dat heb ik me later wel gerealiseerd. Die getallen zijn toch wel een klein beetje ingestoken denk ik. (...) We weten niet eens hoeveel er in Tuzla zijn aangekomen om eerlijk te zijn. De mensen met wie ik heb gesproken gingen linea recta naar mensen in de buurt, familie in Tuzla. Nooit geregistreerd. Maar wat veel erger is - dat punt heb ik ook pas veel later bedacht; echt bedacht - is dat die groep strijders zeg maar uit Srebrenica die zich naar Tuzla hebben weten door te vechten, weerhouden werd om zich te melden. Ik heb ze ontdekt bij toeval toen ik achter een vrachtwagen aanreed waar mensen met zulke oude geweren inzaten. Wat is dit nou? Toen kwamen we op een gegeven moment bij een klein geheim vliegveldje terecht. Een landingsstripje, moet ik zeggen. Daar werden al die gasten verzameld en ze mochten zich niet gaan melden bij de autoriteiten en ze mochten geen contact zoeken met hun familie. Dat is iets wat mij toen wel verbaasde meer uit menselijk oogpunt.’ (Zimmermann 28 april 2000).

ook verteld werd door medewerkers van de UNHCR was dat er niet of nauwelijks mannen in de weerbare leeftijd - zoals dat zo mooi heet - van 12 tot 65 de grens over waren gekomen. Dat was meteen waarneembaar. In ieder geval was er iets aan de hand. Of ze hadden een andere route gevolgd. Of die waren gesneuveld onderweg. Of de verhalen die we hoorden klopten. (...) De verhalen van de Moslimvrouwen die wel bij Kladanj de grens over waren gekomen en die zeiden dat alle mannen vermoord waren of werden. Dat hebben we toen ook uitgezonden. Op de terugweg van Tuzla naar Split (...) kwam ik dus Pronk tegen die dat bevestigde. Ja? Vanaf dat moment kon je gewoon niet meer zeggen dat het hier om hysterische dames ging die na een jarenlang verblijf op een rot plek de hel op aarde overdrijven als het gaat over het lot van de mannen. Maar toen wist ik.... Ja? Toch wel vrijwel zeker dat - met de Bosnië-ervaring die ik ook had - het heel ernstig was.

(...) Ik was ervan overtuigd dat de Conventie van Genève, die een correcte omgang met gevangengenomen soldaten van de tegenpartij behelst, dat daar geen sprake van was. Dat de enige vorm van recht, die in ieder geval Mladic en de zijnen voor ogen stonden bij mensen die gevangen werden genomen, was om daar zo snel mogelijk weer vanaf te komen. Om zich te ontdoen van die last. Ik heb dat zelf nooit gezien natuurlijk. Ik heb alleen die verhalen gehoord. Alleen in het geval van Srebrenica kreeg je dus in volgorde: eerst de waarneming dat er geen mannen over de grens kwamen bij Kladanj. Vrouwen die uitspraken deden over wat er gebeurd was met hun mannen. Medewerkers van de UNHCR, de weldenkende medewerkers - waarvan er eentje toevallig uit Nederland kwam, Margriet Prins die in een vroeg stadium tegen een cameraman van mij zei: (...) "Jullie verhaal ligt in Tuzla. Daar zijn de meest verschrikkelijke verhalen op te tekenen" en ook zij wist al wat er aan de hand was. Ik bedoel op basis van haar advies - het klinkt nu bijna onbegrijpelijk dat je dat niet al meteen door had allemaal - zijn we toen naar Tuzla gegaan. Ik heb bij haar in huis een paar dagen geloged. Dus ik hoorde ook van dichtbij veel meer dan wat ik uit eigen waarneming wist. Nou goed. Je krijgt dus Tuzla. Op de terugweg van Tuzla een tussenstop, Split. Daar Pronk. Pronk die het bevestigt. Dan krijg je later de mensen die terug zijn gekomen uit Bratunac op Kamp Pleso. Die tegen ons dus vertellen dat het vreselijk was wat ze gezien hadden.'¹⁷³

Die vrijgelaten Nederlandse gijzelaars wordt, wanneer de pers weg is - maar wel voor de draaiende camera van Nova – door generaal Couzy op het hart gedrukt: "Jongens, we hebben na overleg besloten dat jullie morgen naar huis toe mogen, maar realiseer je een ding: als je landt in Nederland dan staat daar de pers klaar en die willen jullie spreken over wat je gezien hebt. Ik doe een klemmend beroep op jullie. Houd je mond! Het brengt de achterblijvers in gevaar".¹⁷⁴

Huys: '(...) Na afloop kwamen er jongens naar ons toe, uit zichzelf, en die zeiden: "Het is heel erg wat we gezien hebben!". Toen heb ik gevraagd: "Wat hebben jullie dan gezien?".

---

¹⁷³ Huys 8 juli 2000.

¹⁷⁴ Uitzending Nova 17 juli 1995; de woorden zijn van Huys 8 juli 2000.

Toen repten zij van: “kiepwagens met lijken” en “lijken onderweg gezien van Bratunac naar Zvornik”.¹⁷⁵ Huys besluit na overleg met Couzy de soldaten niet voor de camera te halen.¹⁷⁶

De volgende dag krijgt AD-verslaggever Karel Bagijn in Zagreb van een van de vrijgelaten militairen soortgelijke verhalen te horen.¹⁷⁷ Tegenover Huys spreekt minister Pronk op maandag 17 juli over genocide en duizenden doden.¹⁷⁸

Nova krijgt de toezegging als een van de eersten met de teruggekeerde Dutchbatters te mogen praten. Als extra blijk van waardering voor de terughoudendheid van Huys biedt generaal Couzy aan dat Nova een in Srebrenica gemaakte videoband zal krijgen waarop executies te zien zijn. De hoofdredactie van Nova vraagt daarop direct aan Den Haag om toestemming tot uitzending ervan.

Op vrijdag 21 juli komt tenslotte de grote groep Dutchbatters bij Lipovac Kroatië binnen. Er is niet gerekend op de aanwezigheid van journalisten bij de grensovergang tussen Servië en Kroatië, maar er staan er toch een paar. Tegenover Jaap van Deurzen van RTL4 geeft overste Karremans er uiting aan zijn bewondering voor generaal Mladic. De meeste verslaggevers wachten bij Kamp Pleso op de komst van Dutchbat. Van Deurzens collega Lust is inmiddels via Zagreb op weg naar huis.¹⁷⁹

Op zaterdagmorgen blijkt dat de afspraken die met Huys zijn gemaakt niet zullen worden nagekomen. De videoband is om veiligheidsredenen in Srebrenica verbrand. Ook de gesprekken met Dutchbatters gaan niet door. Couzy vertelt, volgens Huys, dat hij wel wilde maar is overruled door Defensie in Den Haag, in verband met een speciale uitzending van de NOS op zondag.

---

¹⁷⁵ Huys 8 juli 2000.

¹⁷⁶ Huys: ‘Toen ben ik naar Couzy gegaan en heb ik gevraagd: “Het klinkt allemaal heel ernstig en ik wil dat natuurlijk graag opnemen maar ik heb net gehoord van u dat u niet wilt dat de pers te woord wordt gestaan. Hoe zit dat?” Toen gaf hij een hele plausibele, redelijke verklaring en zei: “Ik begrijp heel erg dat je dat wilt opnemen maar ik doe toch een beroep op je om dat niet te doen.” (Huys 8 juli 2000)..

¹⁷⁷ Karel Bagijn, ‘Eerste militairen vrij. “Vreselijk wat mensen elkaar kunnen aandoen”’, Algemeen Dagblad 17 juli 1995. AD heeft op de voorpagina een foto van twee van de vrijgelaten militairen, ‘gekweld door de beelden van de gruwelijkheden van de afgelopen dagen’ en op pagina 5 een foto van feestvierende militairen van dezelfde groep vrijgelaten Dutchbatters uit Bratunac, op doorreis in Novi Sad (het overgrote deel van het bataljon bevindt zich dan nog in Srebrenica).

¹⁷⁸ Nova 18 juli 1995.

¹⁷⁹ Lust: ‘Ik moet zeggen dat ik toch wel enigszins aangeslagen uit Tuzla terug ben gekomen. (...) toen ik hoorde dat daar een orkest kwam. Toen dacht ik dat ik het zelf niet meer aankon. Die conclusie had ik zelf van wat er gebeurd was. Ik dacht echt: dit hoef ik niet meer mee te maken!’ (Lust 19 juli 2000).

Huys: ‘ Ja, dat wat ons toen tot grote woede dreef, was eigenlijk dat er afspraken niet nagekomen werden en ten tweede een heel simpel gegeven. Wij hadden op zondag geen uitzending. Ten derde - maar drie is eigenlijk een in dit geval - dat het wat ons betreft niet zo kon zijn - dat is ook het argument tegen Couzy geweest die vrijdag voor die zondag - dat er een hele grote feestuitzending gemaakt werd, daar waar leden van Dutchbat ons hadden laten weten dat het vreselijk was afgelopen in hun visie met het lot van de Moslimmannen. Wij vonden het volstrekt ontoelaatbaar dat Defensie die zaken achterhield op het moment dat Defensie een feest kon gaan vieren, live uitgezonden voor de NOS-camera’s.’¹⁸⁰

Ook de redactie in Hilversum is ontstemd:

‘Toen ik terugkwam met het verhaal wat er gebeurd was, was er echt verbijstering over. Over de gang van zaken van Couzy, het niet nakomen van afspraken en beloften, het organiseren van die uitzending die bij ons op de redactie over het algemeen als schandelijk werd ervaren. Waar overigens ook nog contacten over zijn geweest met de NOS, van dat het niet kon. Dat je je op die manier opstelde als een verlengstuk van het ministerie van Defensie. (...) Ze hebben zich laten misbruiken. Dat was wat wij ervan vonden.’¹⁸¹

Als blijk van goede wil stemt Couzy toe in een live interview vanuit Zagreb met de presentator van Nova in Hilversum en verklaart hij zich bereid tot een persconferentie voor de poort van Kamp Pleso – samen met Karremans - over de gebeurtenissen in Srebrenica.¹⁸²

Tijdens die informele persconferentie en de persconferenties later op zondag relativeert Couzy de omvang van de ramp en getuigt Karremans opnieuw van zijn achting voor generaal Mladic. Huys merkt bij zijn collega’s weinig van verontwaardiging of zelfs maar van verontrusting: ‘De sfeer was er meer een van “Nou dat is toch goed afgelopen. Ze zijn terug allemaal”. Wat iedereen had. Er werd min of meer verbouwereerd gereageerd op vragen van Harald Doornbos en van mij die een kritische lading hadden.’¹⁸³ Die sfeer heerst er ook tijdens de

---

¹⁸⁰ Huys 8 juli 2000. Er ontstaat een grote ruzie met Couzy en voorlichter Paul Hartman. In zijn woede dreigt Huys: ‘Ik kom met een tank Kamp Pleso oprijden zaterdag en jullie zullen mij erin laten want ik wil met die Dutchbatters spreken!’

¹⁸¹ Huys 8 juli 2000. De verantwoordelijkheid voor de beeldvorming – feestend Dutchbat terwijl het bloedbad zich voltrekt – ligt overigens, althans volgens Huys, volledig bij Defensie en de minister-president, die de regie in handen hadden.

¹⁸² De bedoeling was om Couzy in die uitzending van Nova (op 22 juli) te confronteren met uitlatingen van de inmiddels in Nederland aangekomen eerste groep Dutchbatters, maar die opzet mislukte door technische oorzaken (Huys 8 juli 2000).

¹⁸³ Huys 8 juli 2000.

persconferentie voor de Nederlandse media de volgende dag. Buitenlandse journalisten stelden tijdens hun persconferentie veel kritischer vragen.¹⁸⁴

Voor journalisten als Huys en anderen die zich intensief met Srebrenica zijn gaan bezighouden is in de dagen na de val de basis gelegd voor een groot wantrouwen in de Nederlandse verantwoordelijke autoriteiten, een wantrouwen dat daarna nog sterk is gegroeid.

Huys: ‘Ik denk dat de gebeurtenissen in Zagreb en de manier waarop we toen toch het gevoel kregen dat we genaaid werden door Defensie - om het maar heel plat te zeggen - vervolgens het fotorolletje en de lijst die verdwijnt. Dat we er toen vanuit gingen dat het niet klopte allemaal. Dat er iets heel erg fout zat. Dat is toen ook niet meer bij ons van de radar verdwenen.’¹⁸⁵

De omslag is niet maar een verandering in de innerlijke overtuiging en in de houding van journalisten, af en toe komt hij ook tot uiting in een zichtbare en soms vrij radicale wijziging in de beoordeling van verantwoordelijken en verantwoordelijkheden. In de Volkskrant van 13 juli 1995 schrijven Jan Hoedeman en Ewoud Nysingh in een hagiografisch-getint verslag, hoe Voorhoeve vanuit de bunker onder het ministerie in Den Haag meester is van de situatie: ‘Geen moment raakt hij in paniek: fouten maakt hij niet. Voorhoeve bewijst zich als de juiste man op de juiste plaats. In het koelkastje, dat bij het vertrek van zijn voorganger Ter Beek is geschoond van alcoholica, staan nu müsli en yoghurt. De minister verkeert in een uitstekende conditie, te danken aan joggen en grote wandelingen.’¹⁸⁶ Een maand later is Voorhoeve, volgens Nysingh, ‘tegen advies in’ te stellig over Srebrenica, op 28 oktober mag hij de ‘VN niet alle schuld geven’, omdat hij zelf ‘bezweek voor de druk van de militaire top’ en op 9 december 1997 krijgt hij van Nysingh tenslotte een 3 voor zijn prestaties op zijn ‘overgangsrapport’.¹⁸⁷

---

¹⁸⁴ Huys heeft Zagreb dan al verlaten, woedend en totaal gefrustreerd. In het vliegtuig treft hij generaal Nicolai en de kolonels Brantz en De Ruiter. Ook zij zijn op weg naar huis ook om, zo is zijn indruk, maar niet bij het feest te hoeven zijn (Huys 8 juli 2000) .

¹⁸⁵ Huys 8 juli 2000; ook Brugsma 2 februari 2000.

¹⁸⁶ Jan Hoedeman en Ewoud Nysingh, ‘Voorhoeve bewijst zich als juiste man op juiste plaats’, de Volkskrant 13 juli 1995.

¹⁸⁷ ‘Voorhoeve stellig over Srebrenica tegen advies in’, de Volkskrant 12 augustus 1995; ‘Voorhoeve kan VN niet alle schuld geven’, de Volkskrant 28 oktober 1995; ‘Een idealist redt het niet op Defensie’, de Volkskrant 9 december 1997. Al deze artikelen zijn van de hand van dezelfde redacteur (Ewoud Nysingh).

Voorlichting

Een klassieke voorlichtersfout, noemt defensievoorlichter Olivier het een paar weken later in Nova: ‘Door niet te vertellen wat je gezien hebt en wat je meegemaakt hebt. Door stukje bij beetje de informatie te verstrekken als de media daar achter gekomen is.’¹⁸⁸ Halfslachtige informatie, tegenwerking, blunders, onhandigheid met als gevolg een enorm onderling wantrouwen hebben een stempel gedrukt op de publieke informatievoorziening over Srebrenica. Brugsma: ‘(...) dat dingen worden weggestopt, dat dingen worden weggemaakt en daar kan ik nog wel een uur over vertellen. Hoe op WOB-verzoeken wordt gereageerd (de wet openbaarheid van bestuur), maar dat schijnt toch voor bepaalde onderdelen bij Defensie niet te gelden, die maken die dingen weg, of die laten het gewoon in de pijn zitten, trekken zich niks aan van die wet.’¹⁸⁹ Volgens Westerman en Rijs (1997) deden de voorlichters van Defensie er alles aan om het publieke debat af te leiden in de richting van de rol van de VN, Frankrijk en de VS.¹⁹⁰ Sturen, zegt Brugsma, ‘dat is wel degelijk geprobeerd, zeker in de hele nasleep, hoe vaak ik niet van voorlichting te horen krijg, als ze voelen dat wij weer wat gaan uitzenden, Carolien je weet toch wel wat je doet, (...) al die getraumatiseerde Dutchbatters, ga je ze weer de hoek in schoppen? Hoe vaak ik dat niet gehoord heb. Dat doen wij niet dat doen jullie, en dat is ook zo.’¹⁹¹

Niet alleen tegenwerking en sturing maar ook druk of zelfs intimidatie (of het vermoeden daarvan) – op militairen als kolonel Brantz en kapitein Rutten en de betrokken journalisten zelf - versterken het gevoel dat er blijkbaar veel te verbergen is.¹⁹² Brugsma: ‘Ik weet voor 99,9 procent zeker dat mensen ook onder druk gezet worden om niet met ons te praten, mensen die uiteindelijk zelf wel willen praten.’¹⁹³ Veel van de kritiek richt zich op Kreemers¹⁹⁴, de plaatsvervangend directeur voorlichting van Defensie: ‘Bert probeerde altijd,

---

¹⁸⁸ Nova 4 augustus 1995; Huys 8 juli 2000.

¹⁸⁹ Brugsma 2 februari 2000.

¹⁹⁰ Zie ook Bart Rijs, ‘Journalist leek meer op Dutchbatter dan hij wil toegeven’, de Volkskrant 22 augustus 1998.

¹⁹¹ Brugsma 2 februari 2000.

¹⁹² Netwerk 24 januari 1997.

¹⁹³ Brugsma 2 februari 2000.

¹⁹⁴ Vijf jaar later, nadat Kreemers uit de doeken heeft gedaan binnen welke context hij moest opereren, oordelen journalisten als Ewoud Nysingh, Bart Nypels en Twan Huys milder over zijn optreden. Zij zijn bereid te accepteren dat hij, overigens net als de verantwoordelijke minister, op cruciale momenten zelf niet over juiste informatie beschikte. Nypels: ‘(...) dat ik in de periode na de val heel duidelijk kan zien dat, op basis van vooral documenten, dat er weinig deugde van de informatiestroom. En dat er dus met name in de top van de landmacht

dat wist je als je iets had dat slecht nieuws was, dat probeerde hij altijd uit de krant te houden. Met bijna alle middelen.’¹⁹⁵ ‘De *spindoctors* van het ministerie van Defensie – voorop voorlichter Bert Kreemers’, schrijft Bart Rijs, ‘bagatelliseerden of ontkenden elke onthulling, lekten selectief informatie naar lievelingen in de media en snoefden dat ze van hen geen gevaar meer te duchten hadden: “Die hangen aan het infuus.”’¹⁹⁶ Huys meldt dat Nova na zijn dreigement om met een tank Kamp Pleso binnen te rijden bezoek krijgt van de voorlichters Van den Heuvel en Kreemers die ‘op onze redactie kwamen en tegen mijn hoofdredactie zeiden: “Twan Huys moet ontslagen worden!” Of in ieder geval woorden van gelijke strekking.’¹⁹⁷

Dit alles heeft misschien in de hand gewerkt dat de journalistieke inspanningen zich meer zijn gaan concentreren op onthulling van het schandaal Srebrenica in Nederland dan op feitenonderzoek rondom het drama ‘Srebrenica’ zelf.¹⁹⁸

Concurrentie

‘Tussen Netwerk, Nova en het Journaal is het oorlog’, zegt Linda Polman in haar kritische analyse van de televisiezomer van 1998, een oorlog die is uitgevochten over de ruggen van de Nederlandse blauwhelmen uit Srebrenica.¹⁹⁹ Eerder stelden wij dat de concurrentie op het gebied van nieuws (en van primeurs) in Nederland verhoudingsgewijs bescheiden is. Dat neemt niet weg dat juist met een dossier als Srebrenica veel journalistieke eer te behalen valt. Misschien ook wel persoonlijke eer.²⁰⁰

---

doelbewust informatie is achtergehouden. En dan gaat voorlichting spartelen natuurlijk (De Poel en Nypels 28 oktober 1999) .

¹⁹⁵ Nysingh 14 september 2000; zie ook Frank Westerman, ‘Srebrenica wel in de doofpot’, De Journalist 13 november 1998..

¹⁹⁶ ‘Journalist leek meer op Dutchbatter dan hij wil toegeven’, de Volkskrant 22 augustus 1998.

¹⁹⁷ Huys 8 juli 2000. De uitwerking is altijd averechts, volgens Huys. Zie ook hierboven Eickhof over de reacties op kritische reportages o.a. vanuit Busavaca. Nysingh zegt in tenminste een geval (na 1995) geen steun van zijn hoofdredactie te hebben gekregen (Nysingh 14 september 2000).

¹⁹⁸ Kranenburg: ‘Als je het achteraf ziet met al die vermeende of echte onthullingen. Dan zaten er toch heel veel incidenten in. Totaal geen lijn in getrokken. Ik denk dat juist bij zo’n kwestie als Srebrenica het gaat om wat grotere patronen. Wat grotere lijnen. Terwijl met alle uitzendingen van Nova, dat er weer een deelaspect gepresenteerd werd of dat model stond voor de totale chaos die er heerste. Terwijl er totaal geen rekening wordt gehouden met.... Sowieso is er sprake van een chaotische situatie. Dat is ook altijd zo met rampen. “De hulpverlening verloopt chaotisch”. Dat is een standaardreactie vanuit de journalistiek. Terwijl het eerder nieuws zou zijn als het niet chaotisch zou verlopen.’ (Kranenburg 13 september 2000). Vgl. Crisis Onderzoek Team 1997.

¹⁹⁹ Polman 1998, 1999a. Zie voor een profiel van de tv-actualiteitenrubrieken Kleinnijenhuis et al. 2000.

²⁰⁰ Ook David Rohde, de verslaggever van de Christian Science Monitor die in 1996 de Pulitzer-prijs won voor zijn onderzoek naar Srebrenica, geeft toe dat bij hem naast een ‘sense of moral justice’ en de behoefte ‘to awaken

Journalisten zijn niet gewend om hun licht onder de korenmaat te steken – bescheidenheid is nu eenmaal geen journalistieke deugd - en wanneer zij hun eigen verdiensten uitdragen levert dat een tamelijk snorkerig proza op, zoals in de *Parool*-bijlage over de ‘Zomer van Nova’ uit 1998²⁰¹, waaraan ook Polman refereert. ‘Concurrent Netwerk had het nakijken en ook de kranten krabden zich achter de oren’, aldus de ondertitel van het stuk, waarin Nova-eindredacteur Ad van Liempt zegt: ‘Ik heb met die jongens [van Netwerk] te doen.’ En hoofdredacteur Gerard Dielessen verduidelijkt: ‘Nova is ook puur journalistiek, terwijl Netwerk meer richting amusement opschuift. Het heeft te maken met een trend. Veramusering van de tv. Wij doen er niet aan mee.’ Een jaar later legt Fons de Poel, sinds 1993 eindredacteur van de KRO-tak van Netwerk, in *Vrij Nederland* uit dat niet Nova maar Netwerk (afdeling Brandpunt) eigenlijk de beste is: ‘Wij doen als *Netwerk* al jaren ons best om niet saai te zijn, om een programma te maken met een zekere spanning. Het accent ligt op de verslaggeving. *Nova* is makkelijk te maken, daar zit het primaat niet bij de verslaggevers maar bij de presentatoren. Maar ik wil de kijker echt nieuwsgierig maken.’

De nasleep van Srebrenica is onmiskenbaar een terrein waarop de een voortreffelijker probeert te zijn dan de ander – minder welwillend gezegd, waarop persoonlijke journalistieke eer te behalen is door te scoren. Beide liggen in de journalistiek ook niet zo ver uit elkaar en de marges zijn smal. Gezonde rivaliteit hoort vanouds tot de onmisbare drijfveren van de journalist, maar onmiskenbaar is door de toegenomen concurrentie met name in televisie en radio de strijd om het journalistieke bestaan zeer verhevigd.

Afgaande op de termen waarin journalisten over hun prestaties spreken zou Polman gelijk kunnen hebben. De actualiteitenrubrieken vechten hun eigen Srebrenica-oorlog uit. Ook Nova-redacteur Carolien Brugsma ontleent een deel van haar voldoening over de rol die Nova in het onderzoek naar het drama Srebrenica heeft gespeeld aan een vergelijking met de performance van Netwerk: ‘Ik denk, eigenlijk is dat borstklopperij maar, ik vind dat Netwerk de slag om Srebrenica verloren heeft, in ’95 liepen ze op ons voor maar uiteindelijk vind ik dat Netwerk qua onthullingen..., misschien borstklopperij...ik denk dat Netwerk daar heel

---

the world to the horrors of Srebrenica’ ook persoonlijke motieven een rol speelden bij zijn zoektocht naar bewijsmateriaal voor de massamoord in Srebrenica. Zijn besluit om er alleen op af te gaan nam hij ‘to ensure that the new graves sites would be his story exclusively’ (Boucher 1998:4). Zie ook Rohde 1997.

anders over denkt. Zij zijn op andere dossiers vaak weer veel beter dan wij, maar ik denk de commissie van Kemenade is ingesteld na die vijf dagen Nova. Toen iedereen daar op aanhaakte en de kranten, de researchjournalistiek (...).’ En sprekend over de week in november 1999 waarin het VN-rapport over Srebrenica verscheen: ‘Ze waren razend bij Netwerk, dat weet ik uit de eerste hand dat kan ik heel makkelijk vertellen, dat Nova wel wist wanneer het tweede rapport kwam en zij niet, (...) dat heeft te maken met het feit dat Twan [Huys] en ik geobsedeerd zijn, ik heb wekenlang iedere dag de woordvoerder van Kofi Annan gebeld en gezegd als u mij de datum niet geeft, dan word ik ontslagen en toen werd de datum gegeven en zodoende wisten wij het.’²⁰²

Tegelijk nuanceert zij haar eigen ferme taal en die van andere televisiemakers, als voortkomend uit het minderwaardigheidscomplex van het tv-nieuws, dat zich nog altijd moet waarmaken ten opzichte van de schrijvende journalistiek.

Huys: ‘Laat ik het zo zeggen: er was direct na afloop van wat er gebeurde in Zagreb - het gebeurde allemaal in de zomermaanden - geen concurrentie voor Nova, behalve het Journaal. Maar andere actualiteitenrubrieken zonden niet uit. Natuurlijk speelt dat ook altijd een rol. Dat het journalistiek fantastisch is als je er bovenop zit en niet in 1 minuut 10 er aandacht aan hoeft te besteden, maar dat je er een hele uitzending aan kunt besteden. Wat ook vanaf 1995 tot aan, bij wijze van spreken, de dag van vandaag gebeurd is. Ja? We werden heel snel *leading* in die eerste dagen na de terugkomst van Dutchbat, want wat je ziet daarna is dat de uitspraken van Karremans volledig onder vuur worden genomen. De minister van Defensie voor het eerst zijn opwachting maakt in Nova. Ik dacht op de maandag zelfs al na de persconferentie. Maar dat kun je vrij gemakkelijk allemaal nazoeken. Ik heb het nageteld: als ik me niet vergis tot drie à vier keer toe Karremans laat vallen en zegt: “Dit had nooit zo door deze man gezegd moeten worden!”. Iedere keer leidden die uitzendingen bij ons ertoe dat wij dachten: “Dat had dan wel zo niet gezegd mogen worden, maar u bent daar verantwoordelijk voor, minister van Defensie.”. Dus leidde dat tot de vraag: hoe heeft dat kunnen gebeuren? Waarom is dit gezegd? Wie heeft die teksten geschreven? Zijn het de eigen teksten van Karremans en waarom zegt de minister dat nu? Uiteindelijk kwam er natuurlijk een niet aflatende stroom van zaken die misgingen. Het verdwenen fotorolletje, de verdwenen lijst met namen van de Moslimmannen en dat zat iedere keer in Nova. Het was op een gegeven moment ontelbaar zo vaak als de minister weer naar de studio moest komen om weer verantwoording af te leggen. Dus dat er bij ons al snel het gevoel ontstond: ja? Dit is een waanzinnig journalistiek verhaal waarin wij steeds maar *leading* zijn en dat leidde natuurlijk tot een gevoel van: dat doen wij heel erg goed! Dat moeten we vasthouden. Nou ja, op een gegeven moment dwarrelt het stof een beetje neer en dan krijg je wat rust in de tent. Toen kwamen we met een uitzending in augustus met die Petrovic-band in samenwerking met het NRC, dat ook ongelofelijk veel publiciteit opleverde. Niet alleen bij ons en bij het

²⁰¹ Paul van Liempt, ‘De zomer van Nova’, “Komkommertijd bestaat niet meer”, Het Parool 26 augustus 1998.

²⁰² In de laatste week van november 1999, na de verschijning van het VN-rapport, werden Leslie Woodhead’s documentaire ‘A cry from the grave’ en de Mladic-tapes uitgezonden en belichtte KRO’s Reporter (eindredactie Steven de Vogel) de politieke besluitvorming die leidde tot de uitzending van Dutchbat. De KRO-documentaire was een maand naar voren gehaald ‘in verband met de verschijning van het VN-rapport’ (mededeling Margot Smit redactie Reporter 28 november 1998).

NRC Handelsblad, maar dat werd steeds overgenomen. Wij hadden al vrij snel het gevoel dat we in journalistiek opzicht bepalend waren voor de berichtgeving over Srebrenica.²⁰³

Dossier Srebrenica

De meeste journalisten die een belangrijke rol in de informatievoorziening over het conflict in voormalig Joegoslavië en Srebrenica hebben gespeeld worden gedreven door een combinatie van motieven. De aard van ‘het dossier’ is niet de minste onder die drijfveren. Alhoewel de meesten zich niet zullen willen bekennen tot een ‘journalism of attachment’, hebben velen zich wel zeer betrokken getoond bij wat er zich in het voormalige Joegoslavië afspeelde – de wanhoopsactie van Bleich, Etty, Michielsen en Nysingh in 1991 was er een van de eerste blijken van.²⁰⁴

Brugsma: ‘Wij zijn veel meer betrokken bij dit dossier dan bij welk ander onderwerp, zo'n dossier krijg je maar een keer in je leven dat het een koppeling is van zowel journalistieke gedrevenheid, interesse, uiteindelijk waarom, er zijn 8000 mensen onder toezien oog van ons allemaal afgeslacht, dat is op zich al erg genoeg, dat is in de geschiedenis al vaker gebeurd, maar het is ook je democratische gevoel (...) De belangrijkste reden dat Nova zo lang op dat dossier is blijven zitten (...) dat is absoluut een keuze, tweeledig, dat heeft er mee te maken dat er een aantal mensen rondlopen, met name vanuit henzelf maar ook vanuit de redactie en zowel de vorige hoofdredactie als deze, die dit het belangrijkste dossier vinden, of een van de belangrijkste dossiers van de afgelopen 10 of 15 jaar.’²⁰⁵

‘Srebrenica’ lijkt ook het denken over de wenselijkheid van onderzoeksjournalistiek te hebben gestimuleerd, als nuttig tegenwicht tegen allerlei vervluchtigings- en versnellingstendenties in de informatievoorziening. Maar researchers een vaste plaats geven binnen een nieuwsorganisatie blijkt een lastige zaak. En niet alleen om financiële redenen. Onderzoeksjournalisten worden althans ten dele onttrokken aan het dagelijks werk. Dat is ten opzichte van de collega’s die wel in de hectiek van de dagelijkse nieuwsproductie en de

---

²⁰³ Huys 8 juli 2000.

²⁰⁴ Wanneer Brugsma en Huys hun eigen gevoelens bij het dossier Srebrenica onder woorden moeten brengen, citeren zij onafhankelijk van elkaar de Nederlandse militair Monique Bergman die wat zij zag omschreef als beelden uit Schindler’s List (Brugsma 2 februari 2000; Huys 8 juli 2000).

²⁰⁵ Brugsma 2 februari 2000. Aanvankelijk werkten met name Hendrina Praamsma en Twan Huys aan de zaak Srebrenica, later Twan Huys en Carolien Brugsma (mededeling Brugsma 16 juli 2001).

actualiteit werken alleen maar goed te verdedigen, wanneer er ook iets uitkomt dat alle moeite waard is geweest. De druk om met iets te komen wordt uitgesteld, maar zeker niet minder. Het risico van een mislukking is wel ingecalculleerd, maar in de praktijk wordt het ontbreken van resultaat op de duur toch aangerekend.

Omgekeerd kan de onderzoeksjournalist bezwijken voor de verleiding een Carl Bernstein of Bob Woodward te willen zijn. Onderzoeksjournalistiek, schrijft Paul van Liempt in 'De Zomer van Nova' (*Het Parool* 26 augustus 1998) vervult een jongensdroom als het tot resultaten leidt: 'Speuren naar nieuws, snuffelen in dossiers en processen-verbaal en een toename van de adrenaline voelen als blijkt dat een beerput wordt opengetrokken. Spannende afspraken in parkeergarages worden afgewisseld met gesprekken in duistere kroegen. De enige plek waar anonieme bronnen zich onbespied weten. Twan Huys, verantwoordelijk voor de uitzendingen over Srebrenica, heeft het allemaal meegemaakt.' Voor de onderzoeksjournalist ligt ook het gevaar van een obsessieve fixatie op het eigen onderzoeksobject op de loer. Niets dat afleidt van het doel of dat niet strookt met de visie die zich heeft ontwikkeld wordt nog waargenomen.²⁰⁶

Een probleem kan ook ontstaan doordat het werkgebied van een researchteam of een individuele onderzoeksjournalist in veel gevallen terreinen van gevestigde mediaspecialismen zal doorsnijden of overschrijden. Toen Frank Westerman bij *NRC-Handelsblad* op het dossier Srebrenica werd gezet, leidde dat, volgens Kranenburg, tot een richtingenstrijd tussen hem en de Haagse verslaggever, gelieerd aan Defensie, die zijn weerslag vond in de krant.²⁰⁷

---

²⁰⁶ Brugsma: 'Natuurlijk zijn er momenten geweest dat Twan [Huys] en ik een soort tunnelvision hebben gehad, maar ik bedoel wij zenden niks uit zonder dat daar de hoofdredactie en iedereen die zich daar maar tegenaan wil bemoeien er zeggenschap over heeft, uiteindelijk toch de redactie, het zal altijd wel journalistiek onderbouwd zijn.' (Brugsma 2 februari 2000).

²⁰⁷ Kranenburg: 'Een Haagse redacteur heeft een bepaald terrein. Dan gaat iemand anders er zich mee bemoeien. Dat heeft met die nasleep van Srebrenica bij ons heel sterk gespeeld. Frank Westerman kwam van de Volkskrant. In het begin heeft hij het voor de Volkskrant gedaan. Hij kwam met allerlei materiaal. De Haagse eerste man die dat deed, was Willibrord Nieuwenhuis, defensiemans. Hij zei: "Het is allemaal geen nieuws". Dat zie je ook elders. De commentator, Roel Janssen, was nog veel terughoudender in het geheel. Dat lees je denk ik ook wel terug in de commentaren die naar aanleiding van die onthullingen zijn verschenen. Er zijn niet zo heel veel commentaren geweest, maar dat het toch aan de ene kant het *smoking gun*-verhaal was van de verslaggever en dat dezelfde krant zei: "Wat is er echt nieuw?". (...) Aan de ene kant: gewoon de beroepseer. Hij onthult het maar en ik heb het niet. Dus het zal dan wel niet waar zijn. Aan de andere kant: is het niet iets te veel opgeklopt? Is dit al niet eerder in het nieuws geweest? Hij heeft behoorlijk wat nieuws naar boven gebracht. Maar andere dingen waren al min of meer bekend.' (Kranenburg 13 september 2000).

Nova besloot kort na 'Zagreb' dat Srebrenica een speerpunt moest worden. Hoofdredacteur Ad van Liempt over die beslissing: 'Srebrenica is een open zenuw in de Nederlandse samenleving. Ook al zijn kijkers moe over de berichtgeving, wij vinden het zó belangrijk dat we het moesten uitzenden.'²⁰⁸ Niet overal kreeg Srebrenica die status. Bij *NRC-Handelsblad* kreeg Frank Westerman de ruimte om onderzoek te doen, maar bijvoorbeeld bij de *Volkskrant* kreeg het thema een lagere prioriteit. Allerlei redacteurs - onder anderen Ewoud Nysingh en Hella Rottenberg in Den Haag en van de buitenlandredactie Bart Rijs - hielden zich min of meer diepgaand met Srebrenica bezig, maar er was weinig coördinatie en continuïteit.²⁰⁹ In het algemeen is onderzoeksjournalistiek waarschijnlijk bij actualiteitenrubrieken en opinieweekbladen wat makkelijker in de werkwijze van de organisatie in te passen dan bijvoorbeeld bij typische nieuwsprogramma's: Netwerk houdt zich bezig met onderzoeksjournalistiek, de formule van Reporter is er zelfs speciaal op toegesneden. Ook taakopvatting en doelgroep van het medium en grootte van de organisatie spelen natuurlijk een rol. Het NOS Journaal doet er wel aan, RTL Nieuws niet. Bij RTL-Nieuws had verslaggever Willem Lust het onderwerp Srebrenica wellicht kunnen claimen, maar hij had zelf die behoefte niet en ook vanuit zijn hoofdredactie was er geen aandrang:

'Er was ook niet door de hoofdredactie gezegd: we gaan er iemand op inzetten. RTL Nieuws heeft ook minder een research-redactie. Het is een dagelijkse rubriek. Er zijn zeven maal per dag nieuwe uitzendingen en die gaan altijd voor. Hetzelfde zie je bij het Journaal. (...) De zuigkracht van de dagelijkse uitzendingen is zo groot dat het moeilijk is om het een langere periode vol te houden. (...) Dat is nooit onze kracht.... Kijk, ik heb altijd het idee gehad dat het niet kon. Ik was toch wel een beetje abuis omdat het Journaal dat toch wel aardig kon. Ik heb altijd gedacht dat de research-redactie van een veel kleinere nieuwsorganisatie niet goed werkte. Dat er dan altijd dingen misgaan. Dat er altijd trek is: kom er nou eens maar mee! Dat er dan dingen in de uitzending komen die niet voldragen zijn.'²¹⁰

In retrospect lijkt het alsof de media zich direct en massaal op Srebrenica hebben gestort. Die indruk is in zijn algemeenheid niet juist. Allereerst heeft het enige tijd geduurd voordat de

---

²⁰⁸ Paul van Liempt, 'De zomer van Nova', Het Parool 26 augustus 1998).

²⁰⁹ Zie: Theo Klein, 'Srebrenica ook journalistieke les', URL <http://www.volkskrant.nl/achtergronden/extra/355022294.htm> (online 5 maart 2001); Bart Rijs, 'Journalist leek meer op Dutchbatter dan hij wil toegeven', de Volkskrant 22 augustus 1998. Nysingh stelt dat hij het bij de Volkskrant praktisch in zijn eentje moest opknappen (Nysingh 14 september 2000).

²¹⁰ Lust 19 juli 2000.

Nederlandse media zich intensief en kritisch met het dossier gingen bezighouden. Sommige buitenlandse media en journalisten (Gutman, Rohde) gingen de Nederlandse daarin voor. Ook daarna waren het niet de media of de journalistiek maar enkelingen voor wie de zaak meer ging betekenen. Kort na de val was die massale belangstelling er wel, maar het oorspronkelijke elan ebde snel weg, toen ‘onze jongens’ eenmaal weer thuis waren. Aan het aspect van de behouden thuiskomst werd veel aandacht besteed – en van officiële zijde werd dit ook gestimuleerd. Overigens is die ogenschijnlijk excessieve aandacht voor het wel en wee van de ‘eigen’ mensen op zichzelf niet ongewoon.

Over het AD, zegt Othon Zimmermann, dat Srebrenica relatief lang in de belangstelling heeft gestaan, maar hij voegt daar onmiddellijk aan toe: ‘... Wat heet vrij lang? Een paar maanden heel veel heeft losgemaakt en dan ieder jaar in juli met allemaal opgewarmde oude prakjes.’²¹¹ Andere media, schrijft Bart Rijs probeerden pas toen de eerste onthullingen kwamen hun gebrek aan activiteit goed te maken: ‘Ze zochten als razenden naar Dutchbatters die uit de school wilden klappen, en het ene onthullinkje volgde op het andere.(...) Een paar journalisten hebben vakwerk verricht; de meesten bleken lui, matig geïnformeerd en gezagsgetrouw.’²¹²

Het mediagedrag na Srebrenica vertoont aanvankelijk het bij grote rampen gebruikelijke patroon, dat wil zeggen dat meteen in het begin de aandacht is gericht op wat er aan de hand is, er vervolgens een eerste duiding van de gebeurtenis plaatsvindt en tenslotte de verantwoordelijkheidsvraag aan de orde komt (COT 1997:41-42).

---

²¹¹ ‘Waarbij ik dan bij mijn hoofdredactie mijn uiterste best doe om ze uit de krant te houden. Om met stukken te laten zien dat het al in augustus 1995, september 1995 bekend was. (...) Alles, alles is gepubliceerd geweest. Ieder jaar weet Nova en VPRO en ook het Journaal het weer tot groot nieuws te brengen. Dan ben ik heel ongelukkig. Dan heb je het echt allemaal voor niks zitten uitzoeken en opschrijven.’ (Zimmermann 28 april 2000).

²¹² Bart Rijs, ‘Journalist leek meer op Dutchbatter dan hij wil toegeven’, de Volkskrant 22 augustus 1998.

3 Epiloog

Het einde van de Nederlandse aanwezigheid in de enclave Srebrenica wordt gemarkeerd door een televisiebeeld met een haast even grote zeggingskracht als de verhalen en beelden van Omarska die in de zomer van 1992 de gewetens wakker schudden en die als katalysator fungeerden voor de discussie over militaire interventie in Joegoslavië. De foto van overste Karremans en de Bosnisch-Servische generaal Mladic die elkaar toedrinken verbeeldde voor velen het bankroet van de inspanningen van de internationale gemeenschap en van Nederland in het bijzonder.²¹³ Wederom een beeld dat refereert aan de tweede wereldoorlog en het begrippenkader waarmee het conflict in voormalig Joegoslavië in Nederland en ook elders bij voorkeur werd gedefinieerd, maar met Nederlanders niet in de gedroomde rol van de *good guys* maar in die van Daladier en Chamberlain (de Franse president Chirac) of van de machinisten op de treinen naar Westerbork (Herman Wigbold²¹⁴).

Media en politiek lijken elkaar te hebben versterkt in het creëren van een tamelijk stereotiep, versimpeld beeld van het conflict en van de bijdrage die de internationale gemeenschap en Nederland in het bijzonder aan de oplossing ervan behoorden te leveren. In het Nederlandse politieke klimaat, zo wordt gezegd, is het gemakkelijker dan elders om te scoren met moreel-superieure oplossingen en zijn ook de media en de publieke opinie daar vatbaarder voor. Onder journalisten – meer in het algemeen bij de media - leefde met name na de zomer van 1992 vrij algemeen het idee dat het conflict in Joegoslavië alleen door militair ingrijpen tot een oplossing zou kunnen worden gebracht. Daar hoefde de Nederlandse politiek niet van overtuigd te worden, al droegen media als *de Volkskrant* en Netwerk (Brandpunt en Hier en Nu) die boodschap wel heel nadrukkelijk uit. Dat Nederland daarin een vooraanstaande rol behoorde te spelen was vanzelfsprekend, daarvan hoefde de Nederlandse politiek nog minder te worden overtuigd. Het beeld dat de media in dit opzicht verschaffen is overigens genuanceerder dan deze korte schets aangeeft (zie Scholten, Ruigrok & Heerma 2002a/b).

---

²¹³ Zie b.v. Alain Franco, 'Quand les "casques bleus" néerlandais trinquaient avec les Serbes à Srebrenica...', *Le Monde* 2 september 1995.

²¹⁴ 'VN lieten zich manoeuvreren in rol van collaborateur', *de Volkskrant* 17 juli 1995.

Veel journalisten zijn zich bewust van de tekortkomingen in die periode: te veel moraal, te weinig feiten, te veel standpunten, te weinig analyse, te veel emotie.²¹⁵ Het trauma van Srebrenica is ook een trauma van de Nederlandse journalist, evenwel zonder dat dit heeft geleid tot veel openlijke kritische zelf-reflectie van die zijde. ‘Na de regering jarenlang te hebben aangespoord in Bosnië te interveniëren’, schrijft Bart Rijs in een – overigens wel zelf-kritische - analyse van de *performance* van de Nederlandse journalistiek en van hemzelf, ‘ontladen de media nu hun gram op Dutchbat.’²¹⁶ De tegenstelling tussen voor en na Srebrenica is inderdaad frappant²¹⁷ en het is daarom verleidelijk om de manier waarop media in Nederland zijn omgegaan met Srebrenica uit te leggen als (over-)reactie, veroorzaakt door een gevoel zelf of als samenleving tekort te zijn geschoten in de aanloop tot het drama. Daarin zit vermoedelijk een kern van waarheid.

Theo Klein, indertijd chef nieuwsdienst en nu ombudsman van *de Volkskrant*, schrijft in een verslagje van de zelfstudie die de krant in 1995 verrichtte: ‘Het drama van Srebrenica werd onvoldoende geplaatst in het gecompliceerde internationale (VN) kader, waarin het tot stand kwam. In analyses en commentaren werden die verbanden wel gelegd, maar bij het achterhalen van gebeurtenissen leunde men zwaar op Nederlandse informanten.’ (Klein 2000). Kortom, *de Volkskrant* deed te weinig aan feitenonderzoek en bouwde te veel op meningen. Die diagnose is niet op alle belangrijke Nederlandse media in dezelfde mate van toepassing – *de Volkskrant* is waarschijnlijk meer een opiniekrant dan bijvoorbeeld de *NRC* – maar verschillende van onze respondenten komen tot soortgelijke uitspraken – de dagbladjournalisten overigens vaker dan hun collega’s van de televisie.

Dezelfde tekortkomingen die Klein signaleert voor de periode na Srebrenica, spelen ook een rol in de aanloop tot de uitzending van Dutchbat. Alle standpunten, voor en tegen militair ingrijpen, voor en tegen de veilige gebieden, voor en tegen het sturen van de Luchtmobiele brigade zijn in de media van die tijd te vinden, maar voor de meeste politici, de meerderheid van het Nederlandse volk en voor heel veel journalisten was wel duidelijk aan welke kant het moreel rechte pad lag.

---

²¹⁵ Nog afgezien van allerlei tekortkomingen in de organisatie van de nieuwsvoorziening.

²¹⁶ ‘Journalist leek meer op Dutchbatter dan hij wil toegeven’, *de Volkskrant* 22 augustus 1998.

²¹⁷ Afgezien van de kortstondige euforie bij de veilige terugkeer van Dutchbat.

De directe invloed van mediaberichtgeving en –opiniëring op de politieke besluitvorming is beperkt. Journalisten zijn zich daar van bewust. Uit de wijze waarop politici en in het algemeen bestuurders reageren op mediapubliciteit mag niet worden afgeleid dat er sprake is van daadwerkelijke beïnvloeding in de zin van wijziging van voorgenomen beleid. Wanneer er geen grote interne meningsverschillen binnen de politieke elite bestaan, is het uiteindelijke effect gering. De koortsachtige activiteit die toch soms ontstaat behoort meer tot het terrein van het crisis management: door te tonen dat men onder de indruk is, wordt een deel van de druk van media en publieke opinie weggenomen. Voor televisiebeelden ligt dit niet wezenlijk anders dan voor de gedrukte media. Zelfs gebeurtenissen uit het conflict in Joegoslavië met een zeer grote media-impact – zoals de ontdekking van de gevangenkampen in de zomer van 1992 - bevestigen dit algemene patroon: de publieke verontwaardiging is direct algemeen, maar de roep om effectief militair ingrijpen die er een begeleidend verschijnsel van is, wordt op dat moment nog niet verhoord.

Zonder gevolgen zijn dergelijke gebeurtenissen ook weer niet. ‘Omarska’ heeft onder andere als katalysator gefungeerd voor de instelling van het Joegoslavië-tribunaal en heeft meer dan andere gebeurtenissen de definitie van het conflict in voormalige Joegoslavië helpen bepalen. Die definitie was een andere dan de officiële VN-positie waarin er geen *good* en geen *bad guys* bestonden. De doorwerking van zo’n definitie, van zo’n steeds vanzelfsprekender wordende interpretatie, is belangrijker dan het meestal kortstondige effect van media-acties en media-gebeurtenissen.²¹⁸

De valkuil voor de journalist is dat afwijkende geluiden minder kans krijgen om serieus te worden genomen en afwijkende gebeurtenissen niet meer worden waargenomen of al te gemakkelijk in het denkschema worden ingepast, terwijl men juist in zo’n situatie extra alert zou moeten zijn en extra kritisch ten aanzien van de eigen vooronderstellingen. Dat geldt nog sterker wanneer de heersende opvatting ook nog het stempel van politieke correctheid en moreel enig juiste krijgt. Het risico is het grootst voor journalisten die partij kiezen, om wat voor respectabele reden dan ook. Of de gangbare definitie (of hun definitie) van de situatie ook feitelijk correct is, doet minder ter zake, het belangrijkste is dat een eenmaal gevestigd beeld bewust of onbewust de kritische reflectie aantast.

---

²¹⁸ Zie de discussie daarover in de media-analyse van 1993 in Scholten, Ruigrok en Heerma 2001.

Voor kritische reflectie is als gevolg van lange termijnontwikkelingen in de media toch al weinig plaats. Het overgrote deel van de nieuwsproductie is routinematig en vertoont maar weinig overeenkomsten met het ideaalbeeld van het werk van de onthullingsjournalist.

Vershillende van onze respondenten hebben in hun journalistieke werk blijk gegeven van een diepe betrokkenheid bij hetgeen zich in Joegoslavië afspeelde, omdat er in het conflict naar hun mening belangrijke menselijke waarden in het geding waren. Zij hadden het idee op te moeten boksen tegen onverschilligheid en lauwheid van de publieke opinie, de politiek en onder hun collega's. In de evaluatie van Rijs (1998) en van deze en andere door ons geïnterviewden komen termen als 'gemakzucht' en 'provincialisme' naar voren, als het om de Nederlandse journalistieke prestaties inzake voormalig Joegoslavië en Srebrenica gaat. Nederlandse media en dan in het bijzonder de omroepen maken zich wellicht meer afhankelijk van verslaggeving van buiten dan noodzakelijk of wenselijk is. Ook de Nederlandse 'kwaliteitskranten' die zich qua oplage, omvang van de redactie en redactioneel budget gemakkelijk kunnen meten met topbladen in de grote landen om ons heen, gedragen zich er, zoals Peter Michielsen opmerkt²¹⁹, te weinig naar. De redacties van actualiteitenrubrieken van de publieke omroepen zijn ieder voor zich te klein (ook qua financiële middelen) om zich een permanente aanwezigheid in een gebied als Joegoslavië te kunnen veroorloven, maar het verbaast toch dat er in onderlinge samenwerking in dit opzicht niet meer is gerealiseerd, juist omdat aan de gebeurtenissen op de Balkan een uitzonderlijk zware historische en morele lading werd gegeven.

Het gebrek aan continuïteit is een ander probleem. Er wordt weinig deskundigheid opgebouwd, wanneer een onderwerp voortdurend door nieuwe mensen wordt behandeld. In het geval van de berichtgeving over Joegoslavië en de VN-operaties daar een des te klemmender probleem omdat er op de relevante terreinen weinig deskundigheid op de redacties aanwezig was. Ook intern blijkt het moeilijk om de krachten en knowhow te bundelen, de deelredacties werken vaak tamelijk ongecoördineerd naast elkaar. Die situatie is in de periode na Srebrenica wellicht in een aantal opzichten iets verbeterd. De traumatische ervaring drukte ook de media op het feit dat er een meer geconcentreerde en blijvende

---

²¹⁹ Michielsen 14 september 1999.

inspanning nodig is om een dergelijke gebeurtenis adequaat te verslaan en te analyseren. Dat heeft wel enig resultaat gehad, maar ook het dossier Srebrenica ging bij veel media toch van hand tot hand. Met onder andere als gevolg dat ‘oud’ af en toe toch weer als ‘nieuws’ werd gepresenteerd. Media hebben toch al de neiging te leven bij de waan van de dag. De toenemende samenwerking in de actualiteitssector van de publieke omroep is op zichzelf een gunstige ontwikkeling, maar deze staat los van Srebrenica en is veeleer het gevolg van omroepolitieke ontwikkelingen in de richting van zenderprofilering.

Ons onderzoeksmateriaal stelt ons niet in staat om een evenwichtig oordeel uit te spreken over wat er in journalistiek opzicht na Srebrenica is gebeurd. We hebben daarover hoofdzakelijk onze respondenten aan het woord gelaten. Daaruit komt niettemin naar voren dat een deels wellicht nogal eenzijdige fixatie op incidenten en op schandaal-aspecten van Srebrenica tenminste in de hand is gewerkt door een falend publiciteitsbeleid van de overheid. Anders gezegd, de overheid heeft er toe bijgedragen dat de media-aandacht zich (nog) meer dan het issue Srebrenica rechtvaardigde ging richten op haar eigen optreden en dat van de Nederlandse militairen.

Er is een tegenstelling tussen de sterk toegenomen snelheid van informatieverwerking en – verspreiding door de media en het veel lagere tempo waarin de overheid informatie vergaart en verwerkt. Van Aartsens klacht over de druk van de media heeft hier mee te maken. In crisissituaties botsen de behoeften en mogelijkheden van de media en de overheid in verhevigde mate. De media willen snel antwoord op hun vragen, terwijl bij de overheid juist de behoefte aan uitgebreid breed overleg en zorgvuldige afweging toeneemt. De ontwikkelingsstrategieën die de overheid bijvoorbeeld bij de behandeling van WOB-verzoeken vaak hanteert – vertraagde afhandeling, verwijderen van ‘gevoelige’ informatie of juist een bombardement met irrelevante stukken (COT 1997:131) – komen niet altijd voort uit onwil om informatie te verstrekken. Maar voor veel van onze respondenten is er in de nasleep van Srebrenica te veel gebeurd om nog in de goede wil van de overheid, in casu van het ministerie van Defensie, te kunnen geloven.

Er is, voor wat de voorlichtingskant hiervan betreft, niet alleen maar sprake van grotendeels mislukt crisismanagement. Ook onder normale omstandigheden was het waarschijnlijk al

moeilijk om te functioneren als spreekbuis van een intern zo verscheurd departement als Defensie in die tijd blijkbaar was, een departement bovendien waarin de openbaarheidstraditie niet diep is geworteld. Er wreekt zich hier echter misschien ook een stijl van voorlichting (of van de voorlichter) waarin goede relaties met de media, althans met sommige journalisten, werden onderhouden door middel van vriendendiensten (vgl. Rijs 1998) en waarin het voornaamste doel van de voorlichting het uit de wind houden van bestuurders en de marketing van het beleid lijkt te zijn. De voorlichter – wiens toegenomen rol toch dikwijls al als belemmerend wordt ervaren - wordt in de ogen van veel journalisten dan tot een *spin doctor*. Verhoogd cynisme is een logisch gevolg.

Het dossier Srebrenica echter, zou ook zonder een ongelukkig opererende overheid en journalisten op dwaalwegen, nog niet zijn afgesloten.

Literatuur

- Altheide, D.L. (1974), *Creating Reality. How TV News distorts events*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Altheide, D.L. en Snow, R.P. (1979), *Media logic*. Beverly Hills, CA: Sage
- Anstadt, M. (1999a herz.dr.), *Servië en het Westen. Een historische schets van Joegoslavië en de Balkan*. N.p.: Pandora.
- Anstadt, M. (1999b), 'Wie wist er wat van de Balkan?'. In: *De Journalist* 10 september 1999.
- Bais, K. (1994), *Het mijneveld van een vredesmacht: Nederlandse blauwhelmen in Cambodja*. Den Haag: Sdu.
- Baltesen, F. en Van der Horst, A., 'Vooraf doorgaan, Voorhoeve!'. In: *HP/De Tijd* 8 september 1995, pp. 8-11.
- Bardoel, J. (1996), 'The dead pope "live"'. *Televisienieuws, technologie en journalistiek: het Journaal 1956-1996*. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jrg. 24/4, pp. 289-321.
- Barnett, S., Seymour, E. en Gaber, I. (2000), *From Callaghan to Kosovo: Changing trends in British television news 1975-1999*. Harrow (Middlesex): University of Westminster.
- Beek, R. ter (1996), *Manoeuvreren. Herinneringen aan Plein 4*. N.p.: Uitgeverij Balans.
- Beek, E. van de, Engbersen, G. & Veen, R. van der (1982), *De regels van de journalistiek. Een onderzoek naar 'de boodschappers' van 30 april 1980*. Leiden: Rijksuniversiteit, Sociologisch Instituut.
- Bell, M. (1995), *In harm's way*. London: Hamish Hamilton.
- Bennett, C. (1995), *Yugoslavia's bloody collapse: causes, course and consequences*. London: Hurst & Company.
- Bennett, W.L. en Paletz, D.L., Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bennett, W.L. (1994), 'The news about foreign policy'. In: W.L. Bennett, en D.L. Paletz, Eds., *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 12-40.
- Bennett, W.L. (1990), 'Toward a theory of state-press relations in the United States'. In *Journal of Communication*, 40/3, pp. 103-25.
- Berghorst, D. (1995), *Very good news. De besluitvorming over de uitzending van een luchtmobiel bataljon naar Bosnië-Herzegovina*. Amsterdam: VU.
- Biocca, F. (1991), 'Viewers' mental models of political messages: Toward a theory of the semantic processing of television'. In: F. Biocca, Ed., *Television and political advertising*, vol.1. *Psychological processes*. Hillsdale N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 27-89.
- Biolley, J. (1993), *Un génocide en toute liberté. La Bosnie à feu et à sang*. Paris : Meandre/Wallada.
- Bliss Jr., E. (1991), *Now the news. The story of broadcast journalism*. New York: Columbia University Press.
- Boef, C. (1981), 'Vertrouwen'. In: L. Rademaker (red.), *Sociale kaart van Nederland 3*. Utrecht: Het Spectrum, pp. 203-224.
- Bohr, R. (1996), 'De kampioen van de interventie: Nederland in het Joegoslavische moeras'. In: *Oost-Europa Verkenningen*, december 1996, pp. 17-30.
- Boucher, N. (1998), *Betrayal*. URL [http://www.brown.edu/Administration/Brown Alumni Magazine/98/1-98/features/rohde.html](http://www.brown.edu/Administration/Brown_Alumni_Magazine/98/1-98/features/rohde.html) (online 2 mei 2000)
- Broer, Th. en Kleijwegt, M., 'Oorlogsverslaggever John Simpson "Journalisten moeten sjofele buitenstaanders zijn"', in *VN* 7 augustus 1999.
- Brosse, R. de la (1996), 'La voix de guerre'. In: J. Cot, dir., avec la collaboration de C. Monnot (1996), *Dernière guerre balkanique ? Ex-Yougoslavie : témoignages, analyses, perspectives*. Fondation pour les Etudes de Défense, Paris/Montréal : L'Harmattan, pp. 165-181..
- Burns, J. (1996), 'The media as impartial observers or protagonists. Conflict reporting or conflict encouragement in former Yugoslavia'. In: J. Gow, R. Paterson en A. Preston, Eds., *Bosnia by television*. London: British Film Institute, pp. 92-100.
- Caldwell, J.T. (1995), *Televisuality. Style, Crisis, and Authority in American Television*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.
- Calic, M.-J. (1996), *Krieg und Frieden in Bosnien-Herzegowina*. Erweiterte Neuausgabe. Hamburg: Suhrkamp.
- Cate, A. ten (1998), *Sterven voor Bosnië?* Doctoraalscriptie Geschiedenis en Journalistiek, Groningen.
- Cohen, B.C. (1963), *The press and foreign policy*. Princeton: Princeton University Press.

- Cohen, B.C. (1994), 'A view from the academy'. In: W.L. Bennett en D.L. Paletz, Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 8-11.
- Cook, T.E. 'Domesticating a crisis'. In: W.L. Bennett en D.L. Paletz, Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 105-130
- Couzy, H.A. (1996), *Mijn jaren als bevelhebber*. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen.
- Cras, M.F.A. & L. Wecke, red. (1996), *Vijftig jaar VN-vredesoperaties: tussen nationaal belang en internationale rechtsorde*. Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken.
- Crisis Onderzoek Team (COT), Rijks Universiteit Leiden (1997), *Crises in het nieuws. Samenspel en tegenspel tussen overheid en media*. Alphen aan den Rijn: Samsom HD Tjeenk Willink.
- Crouse, T. (1972), *The boys on the bus. Riding with the campaign press corps*. New York: Random House.
- Dahlgren, P. (1995), *Television and the public sphere. Citizenship, democracy and the media*. London: Sage.
- Dahrendorf, R. (1974), 'Aktive und passive Oeffentlichkeit'. In: W.R. Langenbucher, *Zur Theorie der politischen Kommunikation*. München: Piper & Co, pp. 97-109.
- Deichmann, Th. (1994), 'War Stories. Roy Gutman and Western perceptions of the Balkan War'. In: *Novo*, no. 12, September/October 1994.
- Deichmann, Th. (1997), 'Het beeld dat loog'. In: *De Groene Amsterdammer* 22 januari 1997.
- Deichmann, Th. (1998), 'Misinformation: TV coverage of a Bosnian camp'. In: *Covert Action Quarterly*, Fall 1998, pp. 52-55.
- Detrez, R. (1996), *De sloop van Joegoslavië: relaas van een boedelscheiding*. Antwerpen: Hadewijch.
- Deuze, M. (2000a), 'De Journalist. Onderzoek naar journalisten in NL 02'. In: *De Journalist*, 7 april 2000, pp. 40-41.
- Deuze, M. (2000b), *Onderzoek journalistiek in Nederland*. URL <http://home.pscw.uva.nl/deuze/publ14.htm> (online mei 2001)
- Dorman, W.A. en Livingston, S. (1994), 'News and historical content'. In: W.L. Bennett en D.L. Paletz, Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 63-81.
- Féron, B. (1993/1996), *Yougoslavie: histoire d'un conflit*. Le Monde-éditions/Marabout
- Findahl, O. (2001), 'News in our minds'. In: K. Renckstorf, D. McQuail en N. Jankowski, *Television news research: recent European approaches and findings*. Berlin: Quintessence Publishing Co., pp. 111-127.
- Fishman, M. (1980), *Manufacturing the news*. Austin: University of Texas Press.
- Gans, H.J. (1980), *Deciding what's news*. New York: Vintage Books.
- Galtung, J. en Ruge, M. (1981), 'Structuring and selecting news'. In: S. Cohen en J. Young, Eds. (1981 rev.ed.), *The manufacture of news. Deviance, social problems & the mass media*. London: Constable, pp. 52-63.
- Geelen, J.-P. (1998), *Het Haagse huwelijk. Hoe pers en politiek tot elkaar veroordeeld zijn*. Nijmegen: SUN.
- Gjelten, T. (1999), 'Professionalism in war reporting: a correspondent's view'. In: *Making the Global Local*, Hamline University. URL <http://www.hamline.edu/world/backissues/gjelten1.html> e.v. (online 15 september 2000).
- Glenny, M. (1992), *The fall of Yugoslavia*. Harmondsworth: Penguin.
- Gow, J. en Tilsley, J. (1996), 'The strategic imperative for media management' In: J. Gow, R. Paterson en A. Preston, Eds., *Bosnia by television*. London: British Film Institute, pp. 103-111.
- Gow, J., Paterson, R. en Preston, A., Eds. (1996), *Bosnia by television*. London: British Film Institute.
- Gowing, N. (1995) URL www.lehigh.edu/~jl0d/246tv.htm (online maart 2000)
- Gowing, N. (1996), 'Real-time TV coverage from war. Does it make or break government policy?'. In: J. Gow, R. Paterson en A. Preston, Eds., *Bosnia by television*. London: British Film Institute, pp. 81-91.
- Groenhuijsen, C. en Liempt, A. van (1995), *Live! Macht, missers en meningen van de nieuwsmakers op tv*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Grundmann, R., Smith, D. en Wright, S. (2000), 'National elites and transnational discourses in the Balkan War. A comparison between the French, German and British Establishment Press'. In: *European Journal of Communication*, vol.15 nr. 3, September 2000, pp. 299-320.
- Gurevitch, M., Levy, M.R. en Roeh, J. (1991), 'The global newsroom: convergencies and diversities in the globalization of television news'. In: P. Dahlgren en C. Sparks, Eds., *Communication and citizenship. Journalism and the public sphere in the new media age*. London: Routledge, pp. 195-216.
- Gutman, R. (1993), *Witness to genocide*. New York: Macmillan.
- Hallin, D.C. (1986), *The 'uncensored war'. The media and Vietnam*. New York: Oxford University Press.

- Hallin, D.C. (1994), *We keep America on top of the world. Television journalism and the public sphere*. London: Routledge.
- Halonen, I.K. (1999), 'Mama, Mama. My hand is gone? Images of women in war news reporting'. In: *Nordicom Review*, vol. 20/2.99, pp. 5-18.
- Harrison, J. (2000), *Terrestrial TV news in Britain. The culture of production*. Manchester: Manchester University Press.
- Hermans, L. (2000), Beroepsmatig handelen van journalisten. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Honig, J.W. en Both, N. (1996), *Srebrenica. Reconstructie van een oorlogsmisdaad*. Utrecht: Het Spectrum.
- Hvitfelt, H. (1992), 'The dramaturgy of war. Notes on the Gulf War and the media'. In: *The Nordicom Review*, 1992/2, pp. 47-59.
- Ignatieff, M. (1994), *Waar het bloed kruipt: reizen door het nieuwe nationalisme*. Amsterdam: Contact.
- Iyengar, S. en Simon, A. (1994), 'News coverage of the Gulf Crisis and Public opinion'. In: W.L. Bennett en D.L. Paletz, Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 167-185.
- Jeffords, S. en Rabinovitz, L., Eds. (1994), *Seeing through the Media. The Persian Gulf War*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.
- Kaiser, A. (1985), *Haagse journalistiek. Een empirisch onderzoek naar de relatie tussen journalisten en parlementariërs*. Amsterdam: VU.
- Karskens, A. (1995), *Berichten van het front*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Karskens, A. (2001), *Pleisters op de ogen. De Nederlandse oorlogsverslaggeving van Heiligerlee tot Kosovo*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Klein, Th., *Srebrenica ook journalistieke les*. URL <http://www.volkskrant.nl/achtergronden/extra/35022294.html> (online 7 oktober 2000)
- Kleinnijenhuis, J. (1990), *Op zoek naar nieuws. Onderzoek naar journalistieke informatieverwerking en politiek*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Kleinnijenhuis, J., Peeters, A., Hogenkamp, B., Berndsen, F. en Heerma, P. (maart 2000), *Formules van actualiteitenrubrieken. Structuur en inhoud van Netwerk, 2Vandaag en NOVA* (P98-032: voor NPS, EO en AKN: AVRO, KRO, NCRV). Paper conferentie Journalistieke Cultuur in de Twintigste Eeuw, Amsterdam 26-28 juni 2000.
- Laerhoven, B. van (1996), *Srebrenica: getuigen van een massamoord*. Antwerpen: Icarus.
- Landtsheer, C. de en Vrij, I. de (1999), *Talking Srebrenica: Dutch elites and Dutchbat. Broadening integrative complexity by way of the Crisis Communication Combination (CCC) hypothesis*. Paper 22nd Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology, Amsterdam 18-22 July 1999.
- Lang, K. en Lang, G.E. (1953), 'The unique perspective of television and its effect'. In: *American Sociological Review*, vol. 18/1, pp.103-12.
- Lohmann, E. en Peeters, A. (2000), 'Nieuws en actualiteiten op televisie. Van schaarste naar overvloed'. In: W. Fortuyn, red., *De slag om het nieuws. Tv-nieuws en nieuw technologie*. Den Haag: Sdu, pp. 81-104
- Luostarinen, H. (1992), 'Source strategies and the Gulf War'. In: *The Nordicom Review*, 1992/2, pp. 91-99.
- MacKenzie, Major General L. (1993), 'Military realities of UN Peacekeeping Operations'. In: *Rusi Journal* 138/1, Februari 1993, p. 23
- MacKinnon, M.G. (2000), *The evolution of US peacekeeping policy under Clinton. A fairweather friend?* London: Frank Cass Publishers.
- McQuail, D. (1992), *Media performance. Mass communication and the public interest*. London: Sage.
- McQuail, D. (1994 3rd ed.), *Mass communication theory*. London: Sage.
- Mancini, P. (1991), 'The use of news in 'coalition' government'. In: P. Dahlgren en C. Sparks, Eds. (1991), *Communication and citizenship. Journalism and the public sphere*. London: Routledge, pp. 137-154.
- Manheim, J.B. (1994), 'Strategic public diplomacy'. In: W.L. Bennett en D.L. Paletz, Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 131-148.
- Merveldt, J.-D. von (1998), 'UN media policy. Lessons to be learned to counter war propaganda'. In: W. Biermann en M. Vadset, *UN peacekeeping in trouble: lessons learned from the Former Yugoslavia. Peacekeepers' views on the limits and possibilities of the United Nations in a civil war-like conflict*. Aldershot: Ashgate, pp. 253-261.
- Meštrović, S.G., Ed. (1996), *Genocide after emotion. The postemotional Balkan war*. London:Routledge.

- Meulen, J.S. van der (1998), 'Stemmingen aan het thuisfront. De postmoderne samenleving en haar soldaten'. In: J. Weerdenberg, red., *Lessen van Srebrenica. Nederland en internationale vredesmissies*. Utrecht.
- Miner, L., Scott, C. en Weiss, Th.G. (1996), *The News media, civil war, & humanitarian action*. Boulder: Lynne Rienner.
- De Mladic-tapes* URL <http://www.omroep.nl/nps/tv/nova/vast/mladics1.htm>; <http://www.omroep.nl/nps/tv/nova/vast/mladics2.htm>; <http://www.omroep.nl/nps/tv/nova/vast/mladics3.htm> (online 30 november 1999)
- Moeller, S.D. (1999), *Compassion fatigue: How the media sell disease, famine, war and death*. New York: Routledge.
- Näsi, S. (2000), 'Television news: the case of the French road blockades'. In: J. Wieten, G. Murdock en P. Dahlgren, Eds., *Television across Europe. A comparative introduction*. London: Sage, pp. 236-252.
- Norris, P. (2000), *A virtuous circle: Political communications in postindustrial societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ockhuysen, R. (1997), 'Overdrijven om bestwil'. In: *De Volkskrant* 8 maart 1997.
- Offenberg, W. (2000), 'De CNN-factor. Zes oorlogscorrespondenten in debat: Hoe komen berichten van het front tot stand? Hoe betrouwbaar zijn ze? En welke rol speelt emotie?'. In: *Wordt Vervolgd*, nr. 12/1, december 1999-januari 2000, pp. 4-8.
- O'Heffernan, P. (1991), *Mass media and American foreign policy*. Norwood, N.J.: Ablex.
- O'Heffernan, P. (1994), 'A mutual exploitation model of media influence in U.S. foreign policy'. In: W.L. Bennett en D.L. Paletz, Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 231-249.
- Ottosen, R. (1992), 'The Allied Forces' "Media Victory" in the Gulf. Waterloo for journalism'. In: *The Nordicom Review*, 1992/2, pp. 31-46.
- Paletz, D.L. (1994), 'Just deserts?'. In: W.L. Bennett en D>L. Paletz, Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 272-292.
- Patterson, Th.E. (1993), *Out of order*. New York: Knopf.
- Pedely, M. (1995), *War stories. The culture of foreign correspondents*. London: Routledge.
- Planken, T. (1980), *Den Haag Vandaag: televisie en de zekerheid van een scheef beeld*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Polman, L. (1997), 'k Zag twee beren. De achterkant van de VN-vredesmissies. Amsterdam: Atlas.
- Polman, L. (1998), 'Column, t.b.v. de bijeenkomst "Was de zomer van 1998 er een van journalistiek zepers?" van de Stichting De Amsterdamse Pers', 19 november 1998.
- Polman, L. (1999a), 'Journalistieke zepers? De zomer van 1998'. In: *Militaire Spectator*, jrg. 168/2, pp. 87-88.
- Polman, L. (1999b), 'Het venijn in de staart'. In: *Wordt Vervolgd*, jrg. 32/11, november 1999, pp. 8-10.
- (Rapport Commissie Bakker) *Vertretpunt Den Haag*. Deel 1. Rapport (2000) Rapport van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (Commissie Bakker). 's-Gravenhage: SDU.
- (Rapport Commissie Van Kemenade; 1998) *Omtrent Srebrenica. Rapport over de verzameling en verwerking van informatie door de defensie-organisatie over gebeurtenissen rond de val van de enclave Srebrenica*. <http://www.mindef.nl/nieuws/rapport/srebrenica.html> (online 18 juli 2000)
- Rathfelder, E. (1998), *Sarajevo und danach. Sechs Jahre Reporter im ehemaligen Jugoslawien*. Muenchen: Verlag C.H. Beck.
- Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly Resolution 53/35 (1998). Srebrenica Report* (1999). URL <http://www.un.org/News/ossg/srebrenica.htm> (online 9 december 1999)
- Ridell, S. (1998), *Politics of sense-making: The reception of TV news from a critical genre perspective*. Tampere: University of Tampere.
- Rijs, B. (1998), 'Journalist leek meer op Dutchbatter dan hij wil toegeven'. In: *de Volkskrant* 22 augustus 1998.
- Rohde, D. (1997), *Endgame: the betrayal and fall of Srebrenica: Europe's worst massacre since World War II*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Ruigrok, N. (2000), *Ethnic cleansing. How the media introduced a new term into international law*. (scriptie UvA)
- Sadkovich, J.J. (1996), 'The response of the American media to Balkan neo-nationalisms'. In: S.G. Meštrović, *Genocide after emotion. The postemotional Balkan War*. London: Routledge, pp. 113-157.
- Sadkovich, J.J. (1998), *The U.S. media and Yugoslavia, 1991-1995*. Westport, Conn.:Prager.
- Schaepman, K. (1992), 'Joego-storm. De vredeshaviken willen actie'. In: *Vrij Nederland* 19 september 1992.

- Schoeman, J.R. (1993), 'De mythe van Tet. Vietnam, de media en de publieke opinie'. In: *Marineblad*, jrg. 103, mei 1993, pp. 176-85.
- Schoeman, J.R. (1997), 'Media, krijgsmacht en hulporganisaties'. In: T. van Baarda en J.R. Schoeman, red., *Werelden apart? Militairen en burgers: vredeshandhavers en hulpverleners*. Den Haag: Sdu, pp. 141-159.
- Schoeman, J.R. (2000), 'Oorlog op twee fronten. Media-invloed op vredes- en veiligheidsbeleid'. In: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*.
- Schoenbach, K. en Lauf, E. (2001), 'The 'trap' effect of television: Does it (still) exist? A tribute to Jay G. Blumler' (paper Etmaal van de Communicatiewetenschap 2001).
- Scholten, O., Ruigrok, N. en Heerma, P. (2002a), *In Sarajevo wordt geschoten, in Genève wordt gepraat*. Amsterdam: ASCoR.
- Scholten, O., Ruigrok, N. en Heerma, P. (2002b), *Good guys, bad guys*. Amsterdam: ASCoR.
- Schudson, M. (1989), 'The sociology of news production'. In: *Media, Culture, and Society* 11, pp. 263-82.
- Schümer, D. (1995), 'Das richtige Gefühl für den Umgang mit Massakern'. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23 september 1995.
- Schulz, W. (2001), 'Political effects of television viewing in the new media environment.' In: K. Renckstorf, D. McQuail en N. Jankowski, Eds., *Television news research: recent European approaches and findings*. Berlin: Quintessence books, pp. 279-294..
- Schuur, H. van en J.C.P.M. Vis (2000), *Gedragingen en zelfbeeld van Nederlandse parlementaire journalisten in 1999*. URL <http://www.egroups.com/files/JourNL/PAPEjourcul.htm> (online december 2000)
- Seib, Ph. (2000), 'Politics of the Fourth Estate. The interplay of media and politics in foreign policy'. In: *Harvard International Review*, Fall 2000, pp. 60-63.
- Serb rape and feminist armies: the logic of Bosnia*. URL <http://www.diagonal.demon.nl/bosnia.htm> (online juni 2000)
- Shaw, M. (2000), *Crystallizations of media in the global revolution. News coverage and power from Kurdistan to Kosova*. <http://www.sussex.ac.uk/Users/hafa3/crystal.htm> (online maart 2001).
- Shea, Jamie (2000), 'Het geweten als leidraad voor militair ingrijpen'. In: W. Fortuyn, red., *De slag om het nieuws. Tv-nieuws en nieuwe technologie*. Den Haag: Sdu, pp. 45-55.
- Shoemaker, P.J. en Reese, S.D. (1996, 2nd ed.), *Mediating the message. Theories of influences on mass media content*. White Plains, NY: Longman.
- Siccama, J.G. (1993), 'Het einde der vredes machten?'. In: *S&D* 12/1993, pp. 532-35.
- Sigal, L.V. (1973), *Reporters and officials: the organization and politics of newsmaking*. Lexington, Mass.: D.C. Heath.
- Simpson, J. (1998), *Strange places, questionable people*. London: Macmillan.
- Sparrow, B.H. (1999), *Uncertain guardians. The news media as a political institution*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Sremac, D.S. (1999), *War of Words. Washington tackles the Yugoslav conflict*. Westport, Conn.: Praeger.
- Strobel, W.P. (1997), *Late-breaking foreign policy. The news media's influence on peace operations*. Washington, DC: US Institute of peace press.
- Das täuschende ITN-Bild und der Prozess gegen LM*. URL <http://www.novo-magazin.de/itn-vs-lm/index.htm> (online september 1999)
- Taylor, P.M. (1997), *Global communications, international affairs and the media since 1945*. London: Routledge.
- Traa, W. (1999), 'Vier oorlogscorrespondenten in de frontlinies van het vak'. *De Journalist* 24 september 1999.
- Tuchman, G. (1978), *Making news*. New York: Free Press.
- Tunstall, J. (1970), *The Westminster lobby correspondents*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Tunstall, J. (1971), *Journalists at work*. London: Constable.
- Vasterman, P. (2000), 'De dynamiek van de mediahype'. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jrg. 28, nr. 1, pp. 2-25.
- Verkijk, D. (1997), *Van pantservuist tot pantservest. Zestig jaar (on)journalistieke ervaringen*. Nieuwegein: Uitgeverij Aspekt.
- Vertrekpunt Den Haag*. Deel 1. Rapport (2000) Rapport van de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (Commissie Bakker). 's-Gravenhage: SDU.
- Vree, F. van (1996), *De metamorfose van een dagblad*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Vulliamy, E. (1994), *Seasons in hell. Understanding Bosnia's war*. London: Simon & Schuster.

- Vulliamy, E. (1999), "'Neutrality' and the absence of reckoning: a journalist's account'. In: *Journal of International Affairs*, vol. 52/2, Spring 1999.
- Wall, M.A. (1997a), 'The Rwanda crisis. An analysis of news magazine coverage'. In: *Gazette*, vol. 59/2, pp. 121-34.
- Wall, M.A. (1997b), 'A 'Pernicious new strain of the old Nazi virus' and an 'Orgy of tribal slaughter' : A comparison of US news magazine coverage of the crises in Bosnia and Rwanda'. In: *Gazette*, vol. 59/6, pp. 411-28.
- Walsum, P. van (2001), *Verder met Nederland. De kritische terugblik van een topdiplomaat*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Weaver, D. en Wilhoit, G.C. (1996), *The American journalist in the 1990s : U.S. news people at the end of an era*. Mahwah, N.J : L. Erlbaum.
- Wesselius, J. (1999) 'De wereld door een Nederlandse bril'. In: *De Journalist* 12 maart 1999.
- Westerloo, G. van (1996), 'Op zaal'. In: *de Volkskrant* 5 oktober 1996.
- Westerman, F. (1994), *De brug over de Tara*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas.
- Westerman, F. (1998), 'Srebrenica wel in de doofpot'. In: *De Journalist* 13 november 1998.
- Westerman, F. en Rijs, B. (1997), *Srebrenica: het zwartste scenario*. Amsterdam: Atlas.
- Wieten, J. (1998), 'Reality television and social responsibility theory'. In: K. Brants, J. Hermes en L. van Zoonen, Eds., *The media in question. Popular cultures and public interest*. London: Sage, pp. 101-112.
- Willemse, D.R. (1993), *Joegoslavië in beeld. Het beeld van de verslaggeving van de oorlog in het voormalig Joegoslavië op de Nederlandse televisie*. Scriptie Theater/Film- en Televisiewetenschap, Universiteit Utrecht.
- Wober, J.M. (1991), 'Television and British public opinion on the conflict with Iraq'. In: *Media Development*, special issue October 1991, pp. 45-50.
- Wolberink, M. (1995), *Luchtmobiel naar Bosnië. Een onderzoek naar de Nederlandse politiek-bestuurlijke besluitvorming rond de uitzending van het eerste bataljon Luchtmobiele brigade naar Bosnië-Herzegovina*. Scriptie Rotterdam Erasmus Universiteit.
- Wolfsfeld, G. (1997), *Media and political conflict. News from the Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Young, P. en Jesser, P. (1997), *The Media and the Military. From the Crimea to Desert Strike*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan.
- Zaller, J. (1994), 'Elite leadership of mass opinion'. In: W.L. Bennett en D.L. Paletz, Eds. (1994), *Taken by storm. The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 186-209.